

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Вищого навчального закладу
Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі»
08 липня 2015 року № 152-Н
Форма № П-4.04

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»**

Факультет харчових технологій, готельно-ресторанного
та туристичного бізнесу
Форма навчання денна
(денна, заочна, заочно-дистанційна)

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту
Завідувач кафедри

_____ Г. П. Скляр
(підпис, ініціали та прізвище)

« ____ » _____ 2020 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

***на тему: «Рекреаційно-туристичний потенціал Сумської області:
структура, сучасний стан та перспективи використання»***

***зі спеціальності 242 «Туризм»
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра***

Виконавець роботи Зубаха Вікторія Владиславівна
(прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Науковий керівник к. е. н., Карпенко Юрій Вікторович
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Полтава – 2020

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ	6
1.1 Сутність поняття та склад рекреаційно-туристичного потенціалу регіону	6
1.2 Методичні підходи до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу регіону	16
1.3 Туристична привабливість, як вагома компонента розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу територій	26
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	35
2.1 Природні ресурси Сумської області як чинник її туристичної привабливості.....	35
2.2 Історико-культурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області	46
2.3 Інфраструктурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області	62
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77

ВСТУП

Туризм як унікальне явище індивідуального та суспільного життя привертає увагу зростаючої кількості дослідників різних наукових напрямків. З одного боку, туризм є методом пізнання оточуючого світу, природних об'єктів, історичної та культурної спадщини, міжнаціональних комунікацій, а з іншого – уособлює динамічну економічну діяльність з виробництва та реалізації послуг, направлених на задоволення потреб туристів під час подорожі. Особливе практичне значення мають дослідження, спрямовані на виявлення, систематизацію і аналіз туристичних ресурсів та об'єктів, які викликають туристичний інтерес та стають мотивами для здійснення подорожі.

Сучасні процеси економічного розвитку країн світу характеризуються зростанням ролі туристичної сфери. Туризм сьогодні розглядається з трьох позицій: як інструмент розвитку економіки, як джерело доходів до державного бюджету, а також як засіб підвищення іміджу країни на міжнародній арені. Водночас розвиток туризму в Україні стримується у зв'язку з відсутністю чітких механізмів його регулювання, а також розуміння туризму як економічної системи. Динамічність процесів розвитку туристичної сфери як галузі економіки та її важливість для соціально-економічного розвитку країни потребує також дослідження питань які висвітлюють структуру, сучасний стан та перспективи використання рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів.

Рекреаційно-туристичний потенціал регіонів України досліджували такі вітчизняні вчені як: Бутко М. П., Давиденко І. В., Дащук Ю. Є., Жученко В. Г., Іванова К. О., Івашина Л. П., Ілляшенко С. М., Корнус О. Г., Матвійчук Л. Ю., Парфіненко А. Ю., Скляр Г. П., Попов В. Д., Самко О. О., Скаковська С. С., Фоменко Н. В., Шевченко Г. М. та ін. Проте концептуальні

основи формування та розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів залишаються поза увагою вчених та є недостатньо висвітленими, що і обумовило актуальність теми роботи.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області та обґрунтування концептуальних засад його подальшого розвитку.

Досягнення та реалізація поставленої у роботі мети потребує вирішення таких завдань:

- дослідження сутності поняття та компонентного складу рекреаційно-туристичного потенціалу регіону;
- з'ясування сучасних методичних підходів до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території;
- дослідження туристичної привабливості, як вагової компоненти розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу території;
- характеристики природних ресурсів Сумської області;
- аналізу історико-культурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області;
- дослідження інфраструктурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процеси розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу регіону.

Предметом дослідження є теоретико-методичні та практичні аспекти розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу.

У роботі використано такі наукові методи дослідження: системного та критичного аналізу, табличний, порівняння та узагальнення.

Інформаційну базу роботи склали нормативно-правові документи Верховної Ради, Уряду, Кабінету міністрів України, інформація Державного комітету статистики України, наукові публікації, а також матеріали мережі Інтернет.

Результати дослідження доповідались на XLIII Міжнародній науковій студентській конференції «Актуальні питання розвитку науки та забезпечення якості освіти у XXI столітті» (за підсумками науково-дослідних робіт студентів за 2019 рік) (м. Полтава 7-8 квітня 2020 р.), яка проводилася у Вищому навчальному закладі Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Запропоновані у роботі теоретичні рекомендації формують концептуальні засади регіонального розвитку рекреаційно-туристичної діяльності у регіоні. Практична значимість роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані для підвищення ефективності господарської діяльності підприємств сфери туризму Сумської області.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

1.1 Сутність поняття та склад рекреаційно-туристичного потенціалу регіону

У зв'язку з розвитком туристичної галузі в нашій країні та великим інтересом до дослідження цієї галузі багатьма науковцями стає актуальним уточнення, формування та вдосконалення сутності понятійного апарату, який стосується розвитку потенціалу туристичної галузі регіону. Дослідження науковців свідчать, що в одних працях використовують науковці словосполучення «туристичні ресурси», інші – «туристичний потенціал», а іноді дані поняття вживають як синоніми.

В енциклопедичних джерелах категорія «потенціал» визначається як сукупність усіх наявних засобів, ресурсів, можливостей продуктивних сил, організаційних здібностей тощо, які можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері життєдіяльності людини [11].

Ресурси – це будь-які джерела та передумови отримання необхідних людям матеріальних та духовних благ, які можна реалізувати за наявних технологій і соціально-економічних відносин. Ресурси поділяють на три групи: матеріальні, трудові і природні.

Матеріальні ресурси – це речові багатства, які були накопичені у процесі економічної діяльності і якими користується суспільство: будівлі, транспортні засоби, поголів'я худоби тощо. Серед матеріальних ресурсів виділяють вторинні ресурси – це відходи виробництва та споживання, які накопичуються в народному господарстві і які можуть бути повторно використані.

Трудові ресурси – це кількість, освітньо-культурний рівень та стан

здоров'я частини населення, яке зайняте суспільно-корисною працею.

Природні ресурси – це:

- природні об'єкти та явища, які використовуються в минулому, сучасному та майбутньому для прямого і непрямого споживання та які сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтриманню умов існування суспільства і підвищенню якості життя;
- тіла та сили природи, суспільна користь яких позитивно або негативно змінюється в результаті трудової діяльності людини.

Природні ресурси використовуються як:

- засоби праці (земля, вода);
- джерела енергії (гідроенергія, атомне паливо, нафта, газ, вугілля);
- сировина та матеріали (мінерали, ліс);
- предмети споживання (вода, гриби, продукти рибальства, ягоди);
- рекреація (місця відпочинку у природному середовищі);
- джерела інформації про довкілля (заповідник як еталон природи) [7].

Розглянемо ресурси в контексті рекреації, іншими словами – туристичні ресурси. Туристичні ресурси – сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста. До туристичних ресурсів належить те, що можна використати для задоволення потреб туристів. Це можуть бути об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що використовуються для відновлення життєвих сил людини та задоволення її соціальних потреб і впливають на територіальну організацію туристичної діяльності, формування територіальних туристичних комплексів, їх спеціалізацію та економічну ефективність. Отже, туристичні ресурси – це сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і

які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях, використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва туристичного продукту. У структурі туристичних ресурсів виділяють кілька складових: природну, соціально-культурну або суспільну, технологічну і подієву. Природні та суспільні ресурси формують групу «матеріальні туристичні ресурси», події і більшість технологічних об'єднуються у групу «нематеріальні туристичні ресурси».

Розглянемо детальніше визначення природних туристичних ресурсів. Якщо розглядати природні туристичні ресурси в контексті рекреаційного туризму, можна припустити, що туризм, особливо окремі його види, можуть існувати на основі штучно створених компонентів природного середовища, але на практиці слід констатувати, що без відповідних природних ресурсів, розвиток і реалізація таких сфер туризму, як екологічний, зелений, оздоровчий є проблематичними [78].

На сьогоднішній час поряд з традиційним використанням природних ресурсів великого значення набуває рекреаційне їх використання, яке включає туризм і відпочинок, а також природоохоронну діяльність. Рекреація сприяє відновленню працездатності людини. Її значимість в наш час стрімко зростає. Вона нерозривно пов'язана з природним середовищем. Останнє ж, у свою чергу, володіє здатністю здійснювати на людей позитивний фізіологічний, психічний вплив. Він охоплює комплекс рекреаційних ресурсів та передумов для організації рекреаційної діяльності [26].

Структура рекреаційної діяльності детально розглянута Фоменком Н. В. [86]. Характеризуючи методологічні засади структуризації рекреаційної діяльності вищезазначеним ученим, можна зауважити, що її поділ за ознакою рухливості є досить умовним, і стосується, в основному, туризму, який пов'язаний з рухливістю, переміщенням туристів. Стаціонарний туризм передбачає перебування на певному курорті, кочовий –

постійну зміну місця перебування.

Класифікація рекреаційної діяльності за тривалістю і територіальною ознакою здійснюється, виходячи із вільного часу рекреанта. Щоденна реакція проходить всередині населеного пункту, і пов'язана з розміщенням міських рекреаційних об'єктів, щотижнева – проходить у приміських рекреаційних об'єктах і припадає на вихідні дні, щорічна – може проходити в межах району чи поза ним, бути міжнародною, і припадає на період відпусток і канікул.

За головним мотивом рекреації розрізняють лікувальну, оздоровчу і спортивну, пізнавальну рекреацію. Лікувальна рекреація залежно від клімату, наявності та виду мінеральних джерел, лікувальних грязей поділяється на кліматолікування, бальнеолікування та грязелікування та їх сполучення між собою. Умови даного виду рекреації мають строго відповідати медико-біологічним нормам. Оздоровча і спортивна рекреація включає купально-пляжний відпочинок, прогулянковий, і промислово-прогулянковий відпочинок, маршрутний туризм. Пізнавально рекреаційна діяльність передбачає огляд культурно історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, ознайомленням з новими районами, країнами, їх культурною спадщиною, природними явищами і господарськими об'єктами.

Рекреаційні ресурси є сукупністю природних, природо-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, які використовуються з метою профілактики, лікування, оздоровлення людей та задоволення їх пізнавальних потреб на курортах, в курортних місцевостях, туристичних центрах та територіях. Рекреаційні ресурси є матеріальною базою формування рекреаційної галузі національної економіки. Вони впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів, їх спеціалізацію та економічну ефективність [77].

Серед природних туристичних ресурсів найбільше значення для рекреаційної діяльності мають:

- 1) бальнеологічні;
- 2) фітолікувальні;
- 3) ландшафтні;
- 4) кліматичні;
- 5) пляжні;
- 6) спелеоресурси.

Бальнеологічні ресурси – природні лікувальні речовини, що використовуються для немедикаментозного лікування на курортах і в позакурортних умовах. До бальнеологічних ресурсів належать лікувальні мінеральні води та пелоїди (грязі). Основними природними лікувальними ресурсами є ті, що безпосередньо використовуються у бальнеолікуванні, визначають його санаторно-курортну спеціалізацію і профілізацію: питні та купальні води, лікувальні грязі та озокерит. До них належать також лікувальний клімат, різноманітні природні водойми та мальовничі ландшафти, які сприяють оздоровленню та гартуванню тих, хто одужує після хвороби. Бальнеологічні курорти – це екологічно найчистіші природні екосистеми, гармонізовані із соціальними потребами людини на основі досягнень науки і техніки. Без такої гармонії неможливі ні використання лікувального ефекту цих територій, ні їх збалансований розвиток у майбутньому.

Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного використання лісів, їхніми водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму.

Серед ландшафтних рекреаційних ресурсів особливе місце посідають гори. Розмаїття природних ландшафтів, наявність екстремальних, сприятливих і комфортних умов створюють передумови для розвитку різних видів рекреаційної діяльності – від спортивних до санаторно-лікувальних.

Кліматичні ресурси – важлива складова розвитку рекреаційного

господарства, вони визначають загальну комфортність території для лікування та відпочинку. Кліматичні умови певних регіонів протипоказані для хворих, наприклад, на бронхіальну астму, проте в інших кліматичних умовах вони почуватимуться добре. Пляжні ресурси становлять вагому частку всіх рекреаційних ресурсів. Понад 55 % рекреантів світу так чи інакше пов'язують свій відпочинок і оздоровлення з перебуванням біля води (приаквальні курорти, будинки відпочинку, круїзи тощо), де на людський організм діє комплекс оздоровлювальних чинників, пов'язаних зі стихією моря.

Печери – підземні порожнини, іноді дуже великих розмірів, що утворюються в легкорозчинних осадових породах (вапняку, кам'яній солі, гіпсі) у результаті дії підземних вод (карстові печери). Багато печер світу – це найвідоміші об'єкти туризму, які охороняються державою [44].

Принциповою відмінністю між поняттями «ресурси» і «потенціал» є те, що ресурси існують незалежно від суб'єктів економічної діяльності, а потенціал окремого підприємства, суспільства в цілому невіддільний від суб'єктів діяльності. Тобто «потенціал», окрім матеріальних і нематеріальних засобів, включає здібності працівника, колективу, підприємства, суспільства в цілому до ефективного використання наявних коштів або ресурсів [95].

Науковці пропонують розмежовувати поняття «туристичні ресурси» і «туристичний потенціал», та розглядати їх з позиції можливості й здібності суб'єктів туристичної діяльності використовувати ресурси в якості потенціалу (рис. 1.1.1).

Як свідчать дані рис. 1.1.1, під туристичним потенціалом регіону, на відміну від інших, слід розуміти сукупність економічних, унікальних природно-ресурсних, культурно-історичних, соціальних, релігійних особливих елементів регіону країни, які носять природний характер або виникли в результаті діяльності людини (штучно), можуть сприяти розвитку галузі, тобто виробництво, наука, природокористування, культура, освіта,

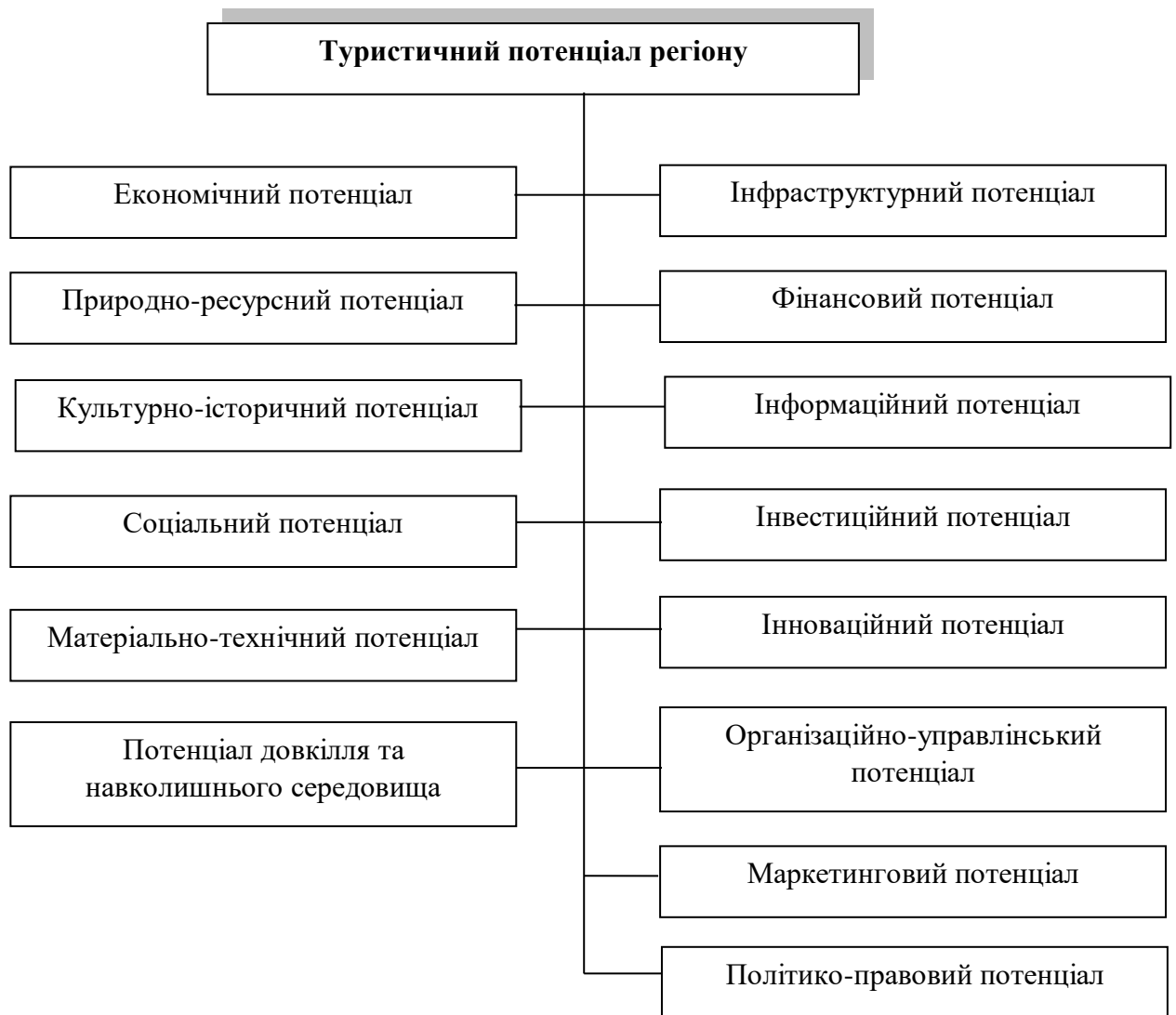

Рис. 1.1.1 Туристичний потенціал регіону [95]

спорт, торгівля, охорона здоров'я тощо, а також політична, соціальна та економічна ситуація, які можуть вплинути на туристичну діяльність.

У структурному плані туристичний потенціал регіону доцільно представити як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих потенціалів: природно-ресурсного, історико-культурного, економічного і соціального.

Природно-ресурсний потенціал сфери туризму – здатність природних систем без шкоди для себе (а, отже, і для людей) віддавати необхідну людству продукцію або робити корисну для нього роботу в рамках господарства даного історичного типу; можливості регіону по використанню сукупних природних багатств в туристичній діяльності [95].

Природний потенціал – це сукупність наявних природних умов і ресурсів, що впливають на економічну діяльність і використовуються чи можуть бути використані у виробництві благ і здатні забезпечити потреби країни чи людства.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території – це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх сукупній споживній вартості. У такому розумінні ПРП території посідає цілком певне місце в системі «суспільство – природа».

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що складають ПРП території.

Разом із поняттям ПРП території використовують терміни «потенціал ландшафтний», «потенціал природних ресурсів».

Потенціал ландшафтний характеризує фізичний стан і енергетичну забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування.

Потенціал природних ресурсів — це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності. Величина потенціалу природного і потенціалу ландшафтного, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

Рациональне використання та охорона ПРП – найважливіша проблема сучасності в багатьох регіонах світу. Під охороною ПРП розуміють систему заходів, що спрямовані на підтримання якісних і кількісних параметрів його продуктивності в інтересах розвитку суспільства. Відтворення ПРП можна розглядати як процес відновлення попереднього стану й збільшення продуктивності природних ресурсів території.

Охорона і відновлення ПРП охоплює широкий комплекс заходів щодо функціонування природокористування – технологічних, відтворювальних, господарських.

Природно-ресурсний потенціал – важливий фактор розміщення продуктивних сил, який включає природні ресурси і природні умови. Відповідно до найбільш поширеного трактування під природними ресурсами розуміють тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства. Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. Такий поділ є до певної міри умовним, оскільки окремі компоненти можуть виступати і як ресурси, і як умови. До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу відносять: географічне положення; кліматичні умови; особливості рельєфу; розміщення ресурсного потенціалу [77].

Історико-культурний потенціал висловлює можливості для розвитку туризму, закладені історико-культурними цінностями, що знаходяться в регіоні.

Економічний потенціал сфери туризму – це складова частина економічного (господарського) потенціалу регіону, що характеризує здатність регіону в області відтворення туристичного продукту, тобто потенційно придатні сили і засоби, необхідні для відтворення туристичного продукту на регіональному рівні (матеріальні, природні, трудові та ін.). До складу економічного потенціалу входять:

- 1) інфраструктурний потенціал – збалансовані з вимогами виробництва туристського продукту можливості підприємств розміщення, дозвілля, харчування, транспорту та ін. Щодо забезпечення необхідних умов для здійснення туристської діяльності і задоволення потреб їх персоналу та рекреантів;

2) фінансовий потенціал – характеризує обсяг коштів, якими регіон може розпоряджатися для здійснення туристської діяльності;

3) інформаційний потенціал – це сукупність організаційно-технічних і інформаційних можливостей, які забезпечують підготовку і прийняття управлінських рішень та впливають на характер (специфіку) виробництва туристського продукту шляхом збору, заощадження, обробки і поширення інформаційних ресурсів;

4) інвестиційний потенціал – сукупні можливості регіону щодо інвестування туристської діяльності;

5) управлінський потенціал – це навички та здібності керівництва всіх рівнів управління з формування, організації, створення належних умов для функціонування туристичної сфери регіону.

Соціальний потенціал сфери туризму – можливості регіону по відтворенню необхідної для здійснення туристської діяльності робочої сили, тому що використовуючи тільки матеріальні ресурси туризму, неможливо зробити, розподілити, обміняти і спожити регіональний туристичний продукт. Включає спеціально підготовлені кваліфіковані кадри, здатні здійснювати туристську діяльність для досягнення її функціональних цілей.

Представлений перелік потенціалів, що входять в туристський потенціал регіону, не є остаточним і вичерпним, тому що їх кількість залежить від поставлених цілей, способів їх досягнення і необхідних для цього ресурсів. У зв'язку з тим, що рекреаційно-туристичний потенціал регіону є системою, можна стверджувати наступне: туристичний потенціал регіону можна розглядати як сукупність відносно автономних елементів (потенціалів) з набором властивих їм властивостей, які утворюють один з одним нескінченний ланцюг взаємозв'язків і взаємозалежностей всередині системи [95].

Отже, рекреаційно-туристичний потенціал – це сукупність можливостей природних ресурсів, історико-культурних комплексів та

об'єктів, соціально-економічні показники на певній території створювати умови для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності з дотриманням режиму її охорони. Основні складові рекреаційно-туристичного потенціалу: природні ресурси, історико-культурні комплекси й об'єкти та соціально-економічні показники.

У наступному підрозділі нами буде досліджено сучасні методичні підходи до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу території.

1.2 Методичні підходи до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу регіону

Для здійснення правильних, економічно обґрунтованих заходів, що стосуються рекреаційної сфери в регіоні, необхідним є проведення комплексних аналітичних досліджень, що стосуються кількісної оцінки рекреаційно-туристичного потенціалу регіону (РТПР), шляхом використання різноманітних методичних підходів. Саме на основі результатів комплексної діагностики останнього можливим є визначення ключових проблем, що існують у регіоні стосовно рекреаційної галузі, формування конструктивних управлінських рішень щодо їх вирішення, а відтак й подальшого вибору шляхів, методів та інструментів досягнення збалансованого розвитку РТПР й держави загалом. Такий підхід дасть можливість оцінити не лише сучасний рівень розвитку РТПР, а й перспективи й необхідність його подальшого функціонування.

Аналітичні дослідження стосовно рекреаційного потенціалу та основних тенденцій та чинників, що визначають його подальший розвиток, є безперечно важливими для багатьох суб'єктів господарювання в регіоні та за його межами, зокрема:

– для інвесторів – для виявлення основних передумов щодо ведення

рекреаційного бізнесу в регіоні, виявлення зацікавленості органів влади та пошук можливих партнерів для спільної діяльності;

- для різноманітних фондів, об'єднань – аналітичні дослідження стають базою для обґрунтування можливості надання фінансової допомоги або першочерговості (пріоритетності) щодо отримання регіоном певного грантового траншу тощо;

- для органів влади різних рівнів – дають змогу визначити пріоритетні напрямки, об'єкти рекреаційної сфери, інвестиційні вкладення в які через деякий час зможуть принести значні асигнування у місцеві та державні бюджети, також сприяти активізації рекреаційної діяльності населення та покращення його рівня життя;

- для рекреантів – можливість споживання нових рекреаційних продуктів, які можуть бути сформовані в процесі розвитку РТПР.

Загалом правильно розроблена та аналітично обґрунтована методика оцінки рекреаційного потенціалу та подальших тенденцій його розвитку може також сприяти відстеженню негативних тенденцій, що його стосуються, та дасть можливість здійснювати прогнози щодо можливих змін розвитку РТПР [17].

Проаналізуємо підходи до оцінки рекреаційно-туристичного потенціалу територій.

Безносюк В. Д. туристично-рекреаційний потенціал регіонів розглядає в контексті туристично-оздоровчого комплексу й розвиток його визначає такими факторами, як: історичні та культурні, архітектурні та археологічні, релігійні та природно-рекреаційні ресурси, кліматичні умови та бальнеологічні ресурси, розвиток усіх видів транспорту, ступінь розвитку матеріальної бази туризму. В обох випадках оцінка потенціалу зводиться до розгляду ресурсів, при цьому, на наш погляд, рекреаційний потенціал не обмежується лише цією складовою. Важливим є врахування конкурентних переваг, якими володіє регіон стосовно надання рекреаційних послуг, що в

сучасних умовах функціонування відпочинкового бізнесу є надзвичайно важливим моментом [3].

Стеченко Д. М. пропонує рекреаційний потенціал вивчати в два етапи. На першому етапі необхідно виділити рекреаційно туристичний потенціал території як єдине ціле і визначити його територіальні межі. У план такого дослідження вводять тільки ті компоненти природи і культурно-історичні об'єкти, які використовують або можуть використати в рекреаційних цілях. На другому етапі аналізують компонентну структуру РПТ, зокрема природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів з погляду розвитку різних видів рекреації та їх ролі в структурі господарства регіону [79].

Самко О. О. пропонує здійснювати оцінку туристичного потенціалу за допомогою інтегрального методу, шляхом оцінки визначених складових, зокрема: інфраструктурної, інформаційної, інтелектуальної, культурно-історичної, інформаційної [75]. Дащук Ю. Є. погоджується із можливістю застосування інтегрального методу для оцінки туристичного потенціалу, і вважає, що основними ключовими ознаками, на яких базуватиметься методика оцінки рівня розвитку РТПР, будуть:

- застосування ресурсного підходу, тобто оцінка різного роду ресурсів, які мають безпосереднє відношення до рекреаційного потенціалу, а також забезпечують оптимальне функціонування рекреаційної сфери в регіоні загалом;
- оцінка характеру та змісту інформації, яка надходить до потенційних рекреантів про регіон, шляхом оцінки сформованості іміджу регіону, а також інформаційного забезпечення промоції регіону як ключових напрямків, які, на наш погляд, визначають бажання та мотиви поїздки рекреантів у той чи інший регіон;
- оцінка роботи ключових стейкхолдерів, діяльність яких безпосередньо визначає характер, напрямки та темпи розвитку РТПР;
- оцінка конкурентних переваг з позиції регіону як територіального

утворення та рекреаційної галузі, яка функціонує в ньому, порівняно з іншими регіонами нашої країни [17].

Шабардіна Ю. досліджуючи рекреаційний потенціал, пропонує здійснювати його діагностику через призму двох складових, а саме оцінку рекреаційної активності, зокрема через показники активності щодо задоволення рекреаційних потреб в оздоровленні й відпочинку, в послугах закладів культури, в туристичних послугах; оцінку рекреаційного потенціалу через показники історико-культурної спадщини, природно-рекреаційних, інфраструктурних, інноваційно-інвестиційних ресурсів, стану довкілля. При цьому не виділяються фінансові ресурси як джерело функціонування рекреаційного потенціалу [90].

Досить цікавим та принципово новим є науковий підхід Бережної І., згідно з яким потенціал оцінюється як з позиції споживача рекреаційних ресурсів, так і з позиції виробника рекреаційних послуг за максимального врахування інтересів усіх зацікавлених сторін [00, с. 110].

Черчик Л. та Коленда Н., досліджуючи стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону, пропонують для його оцінки використовувати п'ять груп показників, які характеризують природно-рекреаційну, фінансову, інфраструктурну, трудову та екологічну компоненти. На основі отриманих результатів автори пропонують здійснювати прогнозування потенціалу за допомогою графоаналітичної моделі, зокрема «шестикутника». Загалом вказаний підхід може бути використаний і в межах оцінки РТПР, проте вважаємо за необхідне доповнити його показниками діяльності основних суб'єктів рекреаційного бізнесу, а також активності органів влади, що в сучасних умовах є, безперечно, важливим фактором, який забезпечує розвиток РПР. Що стосується використання графоаналітичних методів, то вважаємо такий підхід досить ґрунтовним й розглядаємо можливість його застосування у нашому дослідженні [88, с. 65].

Зелінський І. пропонує для оцінки рекреаційного потенціалу

методичний підхід, який зводиться до проведення оцінки на 4-х етапах. На першому етапі здійснюється оцінка об'єктів природного потенціалу регіону, які можуть бути використані з рекреаційною метою. На другому етапі – оцінка рівня використання природного потенціалу регіону з рекреаційною метою, на третьому – оцінка стану та використання рекреаційно-оздоровчих закладів та відповідної інфраструктури на території регіону. Четвертий етап, протягом якого проводиться оцінка ефективності рекреаційно-оздоровчого забезпечення в регіоні, є завершальним [28].

Мацала В. [48] у своїх дослідженнях потенціалу рекреаційно-туристичного комплексу регіону оцінює його як у натуральних, так і у вартісних показниках. Причому натуральними показниками, на його думку, є «запаси ресурсів і виражена через них продуктивна спроможність кількісного рекреаційного попиту населення в області». Економічна оцінка цього виду потенціалу проводиться з огляду на наявні та перспективні центри відпочинку, туризму та санаторно-курортного лікування з урахуванням ціни рекреаційно-туристичних послуг.

Герасимчук З. та Глядіна М. для оцінки рівня розвитку рекреаційної сфери в регіоні пропонують оцінювати динаміку розвитку рекреаційної сфери за такими напрямками, як ресурсна забезпеченість та інтенсивність розвитку рекреаційної сфери. Такий підхід є досить конструктивним, проте, на наш погляд, не враховує активності діяльності ключових груп стейкхолдерів, які визначають розвиток рекреаційного потенціалу регіону [14].

Іванова К. О. [29] вважає, що основною проблемою у комплексному оцінюванні рекреаційно-туристичних ресурсів є їх розмежування під час оцінювання. На її думку, доцільно здійснювати оцінку рекреаційно-туристичних ресурсів відповідно до показників розвитку території, яку аналізуємо. Так, до показників рівня туристично-рекреаційного розвитку території відносимо:

- кількість туристично-рекреаційних закладів;

- кількість місць у засобах розміщення;
- кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності;
- іноземні туристи;
- туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон;
- внутрішні туристи;
- кількість екскурсантів;
- прибуток із розрахунку на 1 місце у закладах розміщення;
- кількість працівників означеної галузі;
- середня площа засобів розміщення в розрахунку на 1 місце, м²;
- кількість підприємств ресторанного господарства;
- товарообіг підприємств ресторанного господарства.

Дослідження Бутко М. П. та Шабардіної Ю. В. засвідчують, що рекреаційні можливості регіону можуть бути ефективно використані, якщо ця діяльність буде базуватися на наступних принципах (рис. 1.2.1).

На основі даних табл. 1.2.1 вказані дослідники визначають сукупність показників, які характеризують окремі складові і сукупний рекреаційний потенціал. Так, до показників рівня які характеризують рівень розвитку туристично-рекреаційного території поділяють на відповідні групи (складові):

1) природно-рекреаційні ресурси (частка видів флори/фауни на території регіону до загальної чисельності видів країни; забезпеченість земельними/водними/лісовими ресурсами);

2) стан навколишнього середовища (забезпеченість землями об'єктів природно-заповідного фонду; забезпеченість регіону мінеральними водами; рівень забруднення поверхневих водних об'єктів; викиди шкідливих речовин в атмосферу);

3) історико-культурна спадщина (частка нерухомих пам'яток регіону; забезпеченість книжковим фондом бібліотек; частка кількості експонатів в

Рис. 1.2.1 Базові принципи, що визначають ефективність реалізації рекреаційних можливостей регіону [9]

музеях до загальної кількості в регіоні; забезпеченість об'єктів дозвілля; кількість місць у театрах, клубах, концертних залах);

4) інфраструктурні ресурси (кількість місць (ліжок в санаторно-курортних закладах); місткість готелів та аналогічних засобів розміщування; забезпеченість закладами ресторанного господарства; частка автомобільних доріг з твердим покриттям);

5) інноваційно-інвестиційні ресурси (кількість фахівців вищої

кваліфікації; кількість фахівців науковців; частка витрат на НДР; капітальні інвестиційна охорону та раціональне використання природних ресурсів) [9].

Оцінка рекреаційних ресурсів буває диференційною та інтегральною. Диференційну оцінку дають кожному окремому ресурсу, його властивості або особливості в межах регіону або країни загалом. Інтегральну оцінку дають певній ділянці території, яка відрізняється однорідністю і набором дискретних за розподілом у її межах окремих видів ресурсів. Диференційна оцінка сприяє визначенню обсягу розвитку того чи іншого виду рекреації, який ґрунтується на цьому ресурсі, інтегральна оцінка дає змогу визначити оптимальне співіснування різних видів рекреації на певній території, з'ясувати обмеження і допустимі навантаження рекреантів на ландшафт [86].

Зазвичай процедура оцінювання природних умов та ресурсів складається з таких обов'язкових етапів:

- виділення об'єктів оцінки – природних комплексів, їхніх компонентів і властивостей;
- виділення суб'єкта, з позиції якого роблять оцінку;
- формулювання критеріїв оцінки, які визначені як масштабом і метою дослідження, так і властивостями суб'єкта;
- розробка параметрів оцінних шкал градацій.

Шкали відображають оцінні відношення між суб'єктом та об'єктом. Кожний рівень є показником інтенсивності взаємодії властивості конкретного об'єкта зі станом суб'єкта. Наприклад, п'ятиступінчаста шкала оцінки передумов для рекреації має такі градації: найсприятливіші, сприятливі, помірно сприятливі, малосприятливі, несприятливі. Найбільш використовуваними є шкали з трьох-семи ступенів, де найсприятливіші умови оцінюються найбільшим балом. Водоймища для купання оцінюють за п'ятибальною шкалою. Використовують також словесну і вартісну оцінки ресурсів [43].

Важливий етап роботи – вибір форми оцінки: якісної або бальної. Як

відомо, первинною є якісна оцінка, за якої проводять причинно-наслідковий аналіз взаємовпливу різних компонентів природного середовища і господарських чинників на рекреаційний процес, що сприяє ліпшому обґрунтуванню бальних оцінок.

У рекреаційній географії склались три основні типи оцінки природних рекреаційних ресурсів: медико-біологічний, психолого-естетичний і технологічний. Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних чинників на організм людини. Провідну роль тут відіграє клімат. Розроблено низку методик, які дають змогу оцінити комплекс кліматичних чинників з урахуванням їхнього впливу на стан організму людини. Сформульовано критерії оцінки і розроблено параметри оціночних шкал градацій.

На підставі температури повітря, загальної хмарності та швидкості вітру виділено два класи погоди – сприятливу і комфортну. Аналогічно визначають ступінь сприятливості погоди для зимових видів рекреаційної діяльності. Керуючись бальними шкалами розроблених таблиць і враховуючи кліматичні умови конкретного регіону, визначають імовірну кількість днів зі сприятливими класами погоди, що особливо важливо для вибору місць організації рекреаційних занять різної тривалості.

Потреба в красі є проявом естетичного начала в людині й визначає деякою мірою її духовний світ. Тому в разі психолого-естетичного оцінювання потрібно розглядати емоційну дію природного ландшафту або його компонентів на людину. Водночас розробка та застосування методик оцінки естетичності можуть бути пов'язані з низкою труднощів. Перш за все, це стосується використання бальних шкал. Як засвідчила практика, бальний підхід прийнятний для оцінки низькорангових природних комплексів і невеликих територій. Точність та коректність результатів такої оцінки обернено пропорційна до розмірів території ландшафту.

У разі технологічного типу оцінюють придатність території для певного виду рекреаційних занять, а також можливість її інженерно-

будівельного освоєння. За основу оцінки придатності територій для рекреаційних занять потрібно брати, перш за все, природні умови: наявність природних ресурсів рекреації, комфортність, а також психолого-естетичні чинники. Можливості інженерно-будівельного освоєння визначені наявністю транспортних комунікацій і бази виробничої інфраструктури. Технологічна оцінка враховує взаємодію людини і природного середовища через «технологію» рекреаційної діяльності, де суб'єктом оцінки є рекреаційна галузь. Одна зі складових рекреаційного комплексу – санаторії і пансіонати з лікуванням, будинки та пансіонати відпочинку, санаторії-профілакторії, бази відпочинку, туристичні заклади.

Методика рекреаційної оцінки території повинна охоплювати взаємопов'язане вивчення основних аспектів територіальної організації відпочинку та передбачати комплексний аналіз цих аспектів. Хороші можливості для вирішення проблеми рекреаційної оцінки території і вибору місця для розміщення рекреаційних комплексів дає апарат багатовимірної статистики, зокрема, методи факторного аналізу. Усю зібрану в ході аналізування інформацію можна надавати у формі таблиці даних, у якій рядки відповідають безлічі територіальних одиниць, а стовпці – безлічі ознак, що описують їхній екологічний стан, рекреаційне, господарське значення та ін. Така форма дає змогу виконати бальну оцінку території за всім комплексом аспектів та його широко застосовують у рекреаційній географії, особливо в тих випадках, коли будь-яке явище не піддається точному вимірюванню, однак є потреба хоча б у приблизній його оцінці, а також тоді, коли немає потреби в точному вимірюванні явища [43].

Отже, дослідження методичних підходів до оцінювання рекреаційно-туристичного потенціалу регіону дало змогу дійти висновку, що основною проблемою у комплексному оцінюванні рекреаційно-туристичних ресурсів є їх розмежування під час оцінки. Також з'ясовано, що в методиках оцінки туристичних ресурсів використовується обмежена кількість параметрів

оцінки, що не дає повного уявлення про стан ресурсного потенціалу розвитку туризму та рекреації регіону. Тому, комплексне застосування різних підходів дозволить не тільки проаналізувати рекреаційно-туристичний потенціал регіону, але і більш глибоко дослідити стан та стримувальний вплив на це окремих факторів.

У наступному підрозділі нами буде проаналізовано механізм формування туристичної привабливості території, як ключового чинника розвитку її потенціалу.

1.3 Туристична привабливість, як вагома компонента розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу територій

Одним з ключових чинників розвитку території (країни, регіону, населеного пункту) в боротьбі за цільові групи туристів виступає туристична привабливість. Аналіз публікацій по темі регіонального туризму показує високу частоту використання словосполучення «туристична привабливість регіону». Однак є підстави говорити про відсутності не тільки щодо єдиного розуміння даного поняття, але і в цілому про відсутність чіткого, що відповідає вимогам наукової категорії, визначення.

Парфіненко А. Ю. визначає, що «...ключовою ланкою національного бренду будь-якої країни виступає саме її туристична привабливість. Будь-який рейтинг країн світу ґрунтується на аналізі змін іміджу туристичної популярності. Адже висока туристична привабливість країни сама собою містить низку складових, що визначають високу конкурентоспроможність держави (наприклад, високий рівень безпеки, сервісу, розвинуту інфраструктуру, підкреслені національну культуру і традиції тощо)» [58].

За твердженням Музиченко-Козловської О. В., туристично-приваблива територія – це місцевість, яка має потенціал туристичних ресурсів, сучасну

розвинену матеріально-технічну базу туризму та доступну і достатню для туриста інформацію про цю місцевість, які б відповідали потребам туристів і забезпечували досягнення максимального соціально-економічного ефекту від розвитку в її межах туристичної індустрії [52].

Довгаль Г. В. вважає, що туристична привабливість – це наявність такого туристичного потенціалу території, умови експлуатації якого забезпечують оптимальне туристично-рекреаційне навантаження та повне збереження туристичних ресурсів та можливість отримання відповідного соціально-економічного ефекту без порушення екологічної рівноваги довкілля.

Потенційна туристична привабливість включає технічну й економічну туристичну привабливість.

Технічна туристична привабливість – це потенціал території щодо можливості привабити таку кількість туристів, яку можуть прийняти засоби розміщення туристів чи певний регіон з наявними туристичними ресурсами, враховуючи допустиме рекреаційне навантаження на цю територію.

Економічна туристична привабливість – це можливість прийняти економічно доцільну кількість туристів у регіоні задля досягнення максимального соціально-економічного ефекту. За кількістю туристів, які побували в регіоні, та доходів від туризму можна зробити висновок про вклад туризму в економіку регіону, а також про наявність попиту на туристичні послуги в певному регіоні. Щоб визначити економічну туристичну привабливість, необхідно сформулювати сукупність чинників, які впливають на досягнення максимальної економічної ефективності, та заходи, які потрібно вжити, щоб її досягнути. У певному регіоні може бути потенціал для розвитку туризму та бажання прийняти максимальну кількість туристів, але щоб досягнути максимально економічного ефекту, затрати для цього можуть виявитися недоцільними. Економічно доцільна кількість туристів у регіоні – це та їх частина, яка дасть змогу отримати максимальний

економічний ефект від їх перебування у його межах.

Виходячи з вищесказаного туристична привабливість, як дефініція маркетингу регіону, істотно відрізняється від маркетингу товарів і послуг саме тим, що для маркетингу регіону важливу роль відіграє формування привабливості та іміджу регіону для населення, інвесторів і держави. Таким чином туристична привабливість, з позиції регіонального маркетингу повинна впливати на:

- забезпечення комплексного пропорційного розвитку економіки і соціальної сфери території;
- поступове усунення негативних явищ і рішення складних соціально-економічних проблем на базі широкого використання, як внутрішнього потенціалу регіону, так і можливостей, які створює зовнішнє оточення;
- підвищення привабливості (конкурентоспроможності) території як місця проживання або здійснення діяльності комерційного та некомерційного характеру на тлі інших територій-конкурентів за рахунок максимально повного задоволення потреб споживачів, комерційних і некомерційних організацій в ресурсах і суспільних благах території [22].

Туристично привабливою можна вважати територію, яка є популярною серед туристів і ця місцевість перетворюється у туристичний центр. Туристичний центр – це місцевість, яка приваблює туристів завдяки наявності в її межах специфічних туристичних ресурсів, зручностей транспортно-географічного положення та доступної для туриста інформації про неї. Щоб досягнути високого рівня туристичної привабливості та отримати максимальний соціально-економічний ефект, туристичний центр повинен мати сучасну розвинену матеріально-технічну базу туризму та туристичну інфраструктуру. Адже якими багатими та унікальними не були б природні ресурси та історико-культурна спадщина країни чи регіону без матеріально-технічної бази та інфраструктури туризму, які відповідали б

міжнародним стандартам, не слід очікувати, що туристична індустрія в межах певної території буде отримувати високі прибутки.

Туристично-приваблива територія – це територія, яка має потенціал туристичних ресурсів, сучасну розвинену матеріально-технічну базу туризму та доступну і достатню для туриста інформацію про неї, які б відповідали потребам туристів і забезпечували досягнення максимального соціально-економічного ефекту від розвитку в її межах туристичної індустрії.

Певною мірою територія з наявними туристичними ресурсами буде привабливою для потенційних туристів, але наявність у регіоні чи в країні туристичних ресурсів не є достатньою умовою зростання туристичної привабливості території. Для розвитку ефективної туристичної індустрії необхідно формувати матеріально-технічну базу туризму, споруджувати нові готельні комплекси, стадіони, тренувальні бази, модернізуючи до рівня світових стандартів уже існуючі, проводити реконструкцію історичних пам'яток, модернізувати транспортну інфраструктуру [2].

Чинники формування туристичної привабливості території можна згрупувати на 5 рівнів впливу:

1) географічне розташування (природні, історико-культурні, соціально-економічні туристичні ресурси, екзотичні, унікальні ресурси, наявність мінеральних вод, грязей, транзитні можливості територій);

2) розвиток інфраструктури (транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, екскурсійне, комунальне, побутове, рекламно-інформаційне обслуговування, торгівля та громадське харчування);

3) маркетингова політика (діяльність у регіоні, яку здійснюють з метою отримання інвестицій, орієнтації на потреби споживача, створення конкурентних переваг на користь відпочивальника, цінова політика, інформаційне забезпечення);

4) навколишнє середовище (кліматичні умови, якість довкілля, рівень екологічного забруднення);

5) загальний імідж регіону (розвиток суміжних із туризмом галузей матеріального виробництва, політична стабільність, економічна привабливість) [73].

Доцільність та необхідність кількісного оцінювання туристичної привабливості на рівні країни, сфери чи певного регіону пояснюється виявленням тих територій, стимулювання розвитку яких призведе до можливості отримання якнайшвидших економічних результатів – сукупності ефектів.

У таблиці 1.3.1 згруповано методичний інструментарій до оцінювання туристичної привабливості регіонів країни та виявлено їх недоліки.

До наведено у табл. 1.3.1 варто додати, що існує сім етапів визначення туристичної привабливості на основі багатовимірного статистичного аналізу. Так, на першому етапі визначається об'єкт спостереження, це може бути як регіон країни, так і окремо взята місцевість. Другий етап методики передбачає визначення основних факторів, які впливають на туристичну привабливість. На третьому етапі безпосередньо здійснюється оцінювання за допомогою методів багатовимірного шкалювання та факторного аналізу. Четвертий етап являє собою отримання показника туристичної привабливості за кожним із зазначених методів. На п'ятому етапі порівнюються отримані результати та обирається один із семи найкращий метод розрахунку. П'ятий етап являє собою визначення сукупного показника, порівняння яких здійснюється на шостому етапі та обирається найкращий метод оцінювання туристичної привабливості регіону чи місцевості. На сьомому етапі надаються рекомендації щодо доцільності фінансування та залучення інвестицій до розвитку пріоритетних об'єктів [16].

Привабливість дозволяє оцінити вплив територіальних внутрішніх сил (пропозиція) на зовнішні сили (попит), і навпаки, оскільки між ними існує зворотний зв'язок. Привабливість в якості вимірювального приладу системи туризму, може краще висловити відносини між «можливим» та «існуючим»,

Таблиця 1.3.1

Існуючі методи оцінювання туристичної привабливості [16]

Назва методу	Сутність методу	Недоліки
1. Метод сум	Отримання інтегральної рейтингової оцінки шляхом сумування відношень усіх вихідних показників до їх базових значень, тобто стандартизованих у певний спосіб показників	Проблематичність вибору базового показника при стандартизації
2. Метод коефіцієнтів	Являє собою метод середньої геометричної за винятком добування кореня з виразу	Обернення на нуль однієї із складових робить інтегральну оцінку рівною нулю, до того ж у разі застосування останнього методу і добування кореня, що має парний ступінь, підкорінний вираз повинен відповідати умові невід'ємності
3. Метод середньої арифметичної	Отримання інтегральної рейтингової оцінки шляхом простого усереднення стандартизованих значень показників туристичної діяльності в регіоні: середня арифметична проста, середня арифметична із урахуванням вагомості, середня арифметична зважена	
4. Метод суми місць	Розраховується за допомогою підсумовування рангів	Отримання некоректних результатів, оскільки показники мають різні характеристики, наприклад, масштаби та ступінь важливості
5. Метод відстаней	Розраховується на базі (евклідової) метричної відстані – між значеннями показників досліджуваних туристичних регіонів та еталонним (точки-еталону в n -мірному просторі)	Ознаки можуть мати неточності; є ймовірною ситуація, коли за наявності ненормованих вісей два підприємства, що мають лише одну істотну ознаку, знаходяться на великій відстані в евклідовому просторі

так само як і між існуючим» і «тим, що споживається» [41]. Для формулювання профілю туристичної / рекреаційної привабливості регіону доцільно провести польове маркетингове дослідження, а в анкети внести орієнтовний перелік питань:

– Скільки на певній території наземних атракцій (ліси, гори, скали, долини, пляжі, печери, рослинний і тваринний світ тощо)? Яка їхня доступність для туристів? Якою популярністю вони користуються (місцевою,

регіональною, державною, міжнародною)?

– Скільки на певній території є водних атракцій (річки, озера, джерела, болота, водосховища, заплави, водоспади тощо)? Яка їхня доступність для туристів? Якою популярністю вони користуються (місцевою, регіональною, державною, міжнародною)?

– Як оцінюється екологічний, естетичний стан і безпека наявних природних пам'яток?

– Скільки на певній території є пам'яток створених людиною? природні об'єкти (заповідники, заказники, ландшафтні парки, природні маршрути тощо); об'єкти архітектури (фортифікаційні споруди, хрести, церкви, костели, кладовища, пам'ятники, місце народження відомих діячів, палаци, стильні будинки, регіональна забудова тощо); культурні події (фестивалі, покази, прем'єри, виставки творів мистецтва, антикваріату, коней, собак, ярмарки, презентація народних фольклорних колективів, церковні свята, релігійні торжества, паломництва, концерти, сільські забави, дискотеки, музичні конкурси, спортивні змагання, ремісничі майстер класи); атракції рекреації (рибалка, серфінг, плавання, підводне полювання, сплави, байдарках, катамаранах, катання на водних лижах, верхова їзда, піші та велосипедні прогулянки, збирання лісових ягід і грибів, спостереження за природою, розваги для дітей).

– Якою є доступність до пам'яток? (дуже гарна, добра, погана)?

– Якою популярністю вони користуються (місцевою, регіональною, державною, міжнародною)?

– Які з наявних пам'яток можуть виявитися важливими, якщо мова йде про зацікавленість туристів?

– Яким є рівень розвитку інфраструктури сфери послуг села та найближчих населених пунктів, яка служить як туристам, так і місцевим жителям: готелі (кількість місць), агросадиби (без харчування, з харчуванням, кількість місць), ресторани / кафе (кількість місць), кемпінгів

(приватні, орендовані, державні, кількість місць); місця рекреації (санаторії, пансіонати); інформаційні центри; заправні станції, автосервіси, прокатні пункти, дорожня служба; банки, банкомати, термінали, обмін валют; дороги та їх позначення, види транспортного сполучення (залізниця, автобуси, маршрутне таксі); каналізація, централізоване газо-, та водопостачання; пункти охорони правопорядку, пожежної безпеки; об'єкти охорони здоров'я, освіти, культури; засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення); магазини, ринки; доступ до мобільного зв'язку, Інтернету, зони Wi-Fi та інше.

- Чи є місцеве населення гостинним?
- Чи знає співтовариство, звідки приїжджають туристи в їх село?
- Чи знають односельчани, до кого приїжджають гості?
- Чи є туристи-репітери, які приїжджають неодноразово до певного господарства?
- Чи мали місце конфлікти між сільськими жителями та туристами?
- Чи були міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти?
- Які з оцінених агротуристичних пам'яток здатні розвинутися в найближчі два роки? Чому це може статися?
- Який вид агротуристичних заходів є найважливішим для успішної туристичної діяльності в селі і околиці? Чому?
- Який вид агротуристичних пам'яток гальмує розвиток туризму? З яких причин це відбувається?
- Що потрібно зробити, щоб обмежити несприятливі фактори розвитку сільського туризму?
- Що буде сприяти якомога ширшому використанні головних туристичних об'єктів?

Підвищення привабливості туристично-рекреаційного комплексу регіону здатне забезпечити додаткові можливості для сталого економічного розвитку та відкриття нових напрямків та сфер прикладання підприємницької

активності місцевого населення [8].

Таким чином, туристська привабливість регіону – це оцінка потенційними туристами можливості регіону задовольнити їх потреби. Туристська привабливість як оціночне поняття характеризується сукупністю показників, що знаходяться у взаємозв'язку і мають неоднакову ступінь важливості для загальної оцінки.

У наступному розділі буде проведено оцінку рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області, зокрема природні як чинник її туристичної привабливості.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1 Природні ресурси Сумської області як чинник її туристичної привабливості

Сумська область розташована на північному сході України. На півночі та сході область межує з Брянською, Курською та Белгородською областями; протяжність державного кордону з Російською Федерацією, що проходить по території області, складає 498 км. На кордоні розташовано три пункти пропуску залізничним транспортом (Волфіно, Пушкарне, Зерново) та п'ять – автомобільним (Бачевськ, Катеринівка, Рижівка, Юнаківка, Велика Писарівка). На півдні, на південному сході та на заході Сумщина межує з Харківською, Полтавською та Чернігівською областями України. Відстань від обласного центру до столиці України – м. Києва дорівнює 350 км. У південній частині територія області простягалася зі сходу на захід приблизно на 170 км, а в західній частині відстань з півночі на південь складає близько 200 км (по прямій лінії). Загальна площа складає 23,8 тис. км².

В області налічується 18 адміністративних районів, 15 міст (з них 7 – обласного підпорядкування: Суми, Конотоп, Шостка, Охтирка, Глухів, Ромни, Лебедин), 20 селищ міського типу, 1455 сільських населених пунктів. Більша частина населення – 68,9 % – проживає в містах [23, с. 4-5].

Клімат області помірно-континентальний, формується під впливом температури повітря, опадів, сонячної радіації, повітряних мас, циркуляції атмосфери, підстилаючої поверхні, рельєфу. Рівнинний характер поверхні території області сприяє вільному просуванню атлантичних, арктичних і континентальних повітряних мас. Середня річна температура повітря у 2017 р. становила 7,6-9,20, що на 1,5-2,00 вище за річну норму. Найвища

температура повітря 33-350 зареєстрована в середині серпня, найнижча 22-270 морозу – у третій декаді лютого. Річна сума опадів склала 483-582 мм або 75-101 % річної норми.

Сумщина розташована у межах двох природних зон – лісостепової та поліської. Гідрографічна мережа області, яка вся належить до басейну ріки Дніпро, порівняно густа: на 5 км² площі припадає 1 км річок. Річкова мережа Сумської обл. включає одну велику річку – Десну, що протікає по межі Сумської та Чернігівської областей на ділянці завдовжки 37 км та 6 середніх рік – Сейм, Клевень, Сулу, Псел, Хорол і Ворсклу, загальна довжина яких у межах Сумської області 801 км. Крім того, в області налічується 1536 малих річок загальною довжиною 7182 км. Найбільшою у Сумській обл. є система Десни. Вона займає в межах області площу 10860 км², або 45,6 % її території. На басейни систем Сули, Псла та Ворскли приходить відповідно 4440 км², 5580 км² та 2970 км², або 18,0 %, 23,4 % та 12,5 % території області.

Загальна площа лісів лісового фонду області складає 460,9 тис. га, в тому числі покрито лісом 428,7 тис. га. Тваринний світ області вирізняється багатоманітним видовим складом. Область має значні мисливські угіддя, що сприяє розвитку мисливського та рибальського туризму [23, с. 4-5].

Природно-заповідний фонд області налічує 269 заповідних територій та об'єктів на загальній площі 176,81 тис. га, у тому числі природний заповідник, два національних природних парка, регіональний ландшафтний парк, заказники, пам'ятники природи, дендрологічний парк, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища, які займають 7,42 % території області. Станом на 01.01.2018 р. на території Сумській обл. налічується 269 об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) загальною площею 176813,4 га, що становить 7,42 % від площі області. Сучасна мережа природно-заповідних об'єктів включає 19 об'єктів загальнодержавного значення площею 50,5 тис. га (28,5 %) та 250 об'єктів місцевого значення площею 126,35 тис. га (71,5 %) (табл. 2.1.1).

Характеристика основних природно-заповідних територій Сумської обл. подана у табл. 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Основні природно-заповідні території Сумської обл. [31]

№ з/п	Назва об'єкту	Площа, (га)	Тип	Район
Заповідники				
1	Михайлівська цілина	202,48	відділення Українського степового природного заповідника	Лебединський
Національні природні парки				
2	Деснянсько-Старогутський	16215,1	національний природний парк	Середино-Будський
Заказники загальнодержавного значення				
3	Великий бір	1231,0	Лісовий	Шосткинський
4	Шалигинський	2868,1	Ландшафтний	Глухівський
5	Середньосеймський	2020,8	Ландшафтний	Буринський, Білопільський, Путивльський
6	Банний яр	2020,8	Ботанічний	Сумський
7	Журавлиний	258,0	Орнітологічний	Сумський
8	Андрієшівсько-Гудимівський	1509,6	Гідрологічний	Роменський
9	Біловодський	1515,7	Гідрологічний	Роменський
10	Климентівський	1007,5	Гідрологічний	Охтирський
11	Бакирівський	2606,0	Гідрологічний	Охтирський, Тростянецький, Великописарівський
12	Хухрянський	4591,6	Гідрологічний	Охтирський
Пам'ятки природи загальнодержавного значення				
13	Яблуна-колонія	0,06	Ботанічний	Кролевецький
14	Урочище Боромля	55,0	Зоологічний	Конотопський
15	Озеро Шелехівське	7,0	Гідрологічний	Лебединський

З наведених вище позицій Сумщина має всі умови для розвитку екологічного туризму. Представлені у табл. 2.1.1 об'єкти можуть зацікавити широке коло осіб, які цікавляться природними ландшафтами та територіями з метою рекреації, які збереглися на Сумщині і які практично відсутні у країнах Євросоюзу.

У табл. 2.1.2 наведено показники розподілу територій та об'єктів природно-заповідного фонду за їх значенням, категоріями та типами у Сумській обл.

Таблиця 2.1.2

Показники розподілу територій та об'єктів природно-заповідного фонду за їх значенням, категоріями та типами у Сумській обл.

(станом на 01.01.2018 р. [23, с. 73])

Категорії об'єктів природно- заповідного фонду	Об'єкти природно-заповідного фонду									% площі окремих категорій до загальної площі ПЗФ
	загальнодержавного значення			місцевого значення			разом			
	кількість, од.	площа, га		кількість, од.	площа, га		кількість, од.	площа, га		
		усього	у т. ч. надана в постійне користування		усього	у т. ч. надана в постійне користування		усього	у т. ч. надана в постійне користування	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Природні заповідники	1	882,9	882,9	х	х	х	1	882,9	882,9	0,50
Біосферні заповідники	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х
Національні природні парки	2	39575,2	18945,8	х	х	х	2	39575,2	18945,8	22,38
Регіональні ландшафтні парки	х	х	х	1	98857,9	х	1	98857,9	х	55,91
Заказники, усього	10	9658	х	96	26710,92	х	106	36368,92	х	20,57
у тому числі:										
ландшафтні	2	4888,9	х	22	12570,67	х	24	17459,57	х	9,87
лісові	1	1231	х	3	1865	х	4	3096	х	1,75
ботанічні	1	236	х	26	1989,98	х	27	2225,98	х	1,26
загально- зоологічні	0	0	х	9	1056	х	9	1056	х	0,60
орнітологічні	1	258	х	4	292,8	х	5	550,8	х	0,31
ентомологічні	0	0	х	2	10	х	2	10	х	0,01
іхтіологічні	0	0	х	0	0	х	0	0	х	х
гідрологічні	5	3108,1	х	27	8831,84	х	32	11939,94	х	6,75

Продовж. табл. 2.1.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
загально-геологічні	0	0	х	2	14,95	х	2	14,952	х	0,01
палеонтологічні	0	0	х	0	0	х	0	0	х	х
карстово-спелеологічні	0	0	х	0	0	х	0	0	х	х
Пам'ятки природи, усього	3	7,1	х	101	171,855	х	104	178,955	х	0,10
у тому числі:										
комплексні	0	0	х	6	31,45	х	6	31,45	х	0,02
ботанічні	1	0,1	х	53	56,21	х	54	56,31	х	0,03
зоологічні	1	0	х	0	0	х	1	0	х	х
гідрологічні	1	7	х	37	71,35	х	38	77,35	х	0,04
геологічні	0	0	х	5	12,84	х	5	12,84	х	0,01
Заповідні урочища	х	х	х	26	268,40	х	26	268,40	х	0,15
Ботанічні сади	0	0	х	3	17,04	х	3	17,04	х	0,01
Дендрологічні парки	1	21	х	3	5,04	х	4	26,04	х	0,01
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	2	311,66	х	20	326,41	х	22	638,07	х	0,36
Зоологічні парки	0	0	х	0	0	х	0	0	х	0,00
Разом	19	50455,9	19828,7	250	126357,6	х	269	176813,4	19828,7	100,00

До наведено у табл. 2.1.1 та 2.1.2 варто додати, що вибір та оцінка території для організації масового відпочинку у великій мірі залежить від її природних умов. Особливе місце при цьому займають ландшафтні ресурси. Основою ландшафтних рекреаційних ресурсів є ліси, луки, водні угіддя, рельєф. Висока лісистість і мальовничість ландшафтів Сумського Полісся, наявність унікальних ділянок незайманої природи сприяли створенню тут природно-заповідних територій: Деснянсько-Старогутського національного природного парку (Середино-Будський р-н), заказника загально-державного значення Великий Бір (Шосткинський р-н), Прудищанського регіонального ландшафтного парку (Ямпільський р-н), багатьох інших природних

заповідних об'єктів.

Ландшафти моренно-зандрових рівнин з липовими суборами і судібровами займають північну та східну частини Середино-Будського р-ну. Тут, на базі Старогутського ландшафтного заказника в 1999 р. був створений Деснянсько-Старогутський національний природний парк. Площа парку становить понад 16,2 тис. га. У територію парку входять також землі західної частини району, що розташовані на лівобережжі р. Десни в її заплаві та надзаплавних терасах долини. На цих землях створено заповідну зону, де охороняються рідкісні, зникаючі та типові для Полісся угруповання рослин, які занесені до Червоної книги України. У цій зоні забороняється будь-яке втручання у природний хід розвитку середовища [60].

У рекреаційній зоні створюються об'єкти стаціонарної рекреації (існуючі та проектовані бази і будинки відпочинку, наметові містечка, човнові станції, причали, а також місця тимчасового відпочинку на берегах водойм. Рекреаційні об'єкти між собою зв'язуватися пішохідними, велосипедними, кінними і гужовими доріжками, стежками, туристичними і човновими маршрутами. Ширина зони вздовж стежок, доріжок, маршрутів буде досягати від 50 до 200 м. У межах рекреаційної зони будуть проводитись традиційні види господарського використання земель. Східну частину національного парку займає великий лісовий масив Старогутський. Лісистість на цій ділянці парку досягає 88 %. Панівними тут є соснові насадження.

Найбільш активною зоною рекреації Придеснянської терасової рівнини по праву вважається лісистий район, розташований в 3 км на південь від села Пирогівка. Тут в урочищі Білі Береги, що славиться своєю красою і цілющим повітрям, створений потужний рекреаційний комплекс, до складу якого входять бази відпочинку підприємств м. Шостки, дитячі літні табори, туристські та рибальсько-спортивні бази. На південь від урочища Білі Береги знаходиться унікальний пам'ятник штучного лісорозведення – урочище

Великий Бір, який в 1979 р. був проголошений державним заказником. Сосни були тут посаджені в 1912-1916 рр. видатним вітчизняним лісоводом В. Д. Огієвським. Щорічно сотні туристів, любителів лісових прогулянок відвідують цей заповідний куточок шосткинських лісів [60].

Серед природних рекреаційних комплексів Сумського Полісся найважливіше місце займають водні екологічні системи, насамперед ріка Десна з її багато чисельними рукавами – притоками та озерами-старицями на заплаві. Незважаючи на сильне рекреаційне навантаження все ще представляють наукову цікавість через наявність цінних представників тваринного світу лісові заказники «Богданівський» (1,5 тис. га) і «Ушинський» (1 тис. га), що розташовані в долині р. Шостки на території Шосткинського р-ну, а також «Острів» (272 га) у заплаві р. Зноб у Середино-Будському р-ні.

Великий рекреаційно-туристичний потенціал мають парки – пам'ятники садово-паркового мистецтва Кочубеївський (с. Дубовичі, Кролевецький р-н) та Воздвиженський (с. Воздвиженськ, Ямпільський р-н), а також Туранівська криниця, що у Ямпільському р-ні, Панська криниця в с. Очкине Середино-Будського р-ну, джерела у лісових масивах поблизу с. Слоут Глухівського р-ну та станції Пиротчине Кролевецького р-ну. Привертають до себе увагу заказники місцевого значення «Воронізький» та «Діброва» (Шосткинський р-н) «Дорошівський» (Ямпільський р-н), «Андріївський» (Кролевецький р-н) та інші [60].

Варто також зазначити, що рішенням Сумської обласної ради від 28.04.2017 р. «Про зміни в мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду області» оголошено об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення заказники місцевого значення «Куликівський», «Голубівський», «Куданівське болото» в Лебединському р-ні, гідрологічні пам'ятки природи «Криниця Свята» та «Криниця в Редьчиному яру» в Роменському р-ні та ботанічну пам'ятку природи «Туранівські ялини» в

Ямпільському р-ні [23, с. 5].

Значної уваги потребує природно-заповідний фонд області: заповідники, пам'ятки природи і садово-паркового мистецтва, заповідні урочища, а особливо заповідник «Михайлівська цілина» – єдина в Україні цілинна ділянка лучного степу в лісостеповій зоні. Необхідно буде створити заказник «Середньосеймський» у Середньосеймській заплавної ділянці, віднесення до пам'ятників природи ділянок боліт, що збереглися в заплаві річки Великий Ромен, та інших. Потребує розв'язання проблема збереження пам'яток архітектури, історичного середовища малих міст, наприклад, м. Глухова – давнього міста Київської Русі, удільного князівського, сотенного центру і гетьманської резиденції. Необхідно забезпечити належні умови для ефективного функціонування державного історико-культурного заповідника у м. Глухові, а також його фінансового утримання та укомплектування відповідними фахівцями, удосконалити законодавчу базу, спрямовану на розв'язання пам'яткоохоронних проблем малого історичного міста [30].

Природно-заповідний фонд області представлений унікальними та найкраще збереженими природними територіями та об'єктами майже всіх типів та категорій. У табл. 2.1.3 наведено показники структури природно-заповідного фонду Сумської обл. 2016-2018 рр. (станом на 1 січня).

Статистичні дані табл. 2.1.3 свідчать, що у структурі природно-заповідного фонду області на протязі 2016-2018 рр. відбулися наступні зміни. Так, кількість заказників місцевого значення у 2018 р. порівняно з 2016 р. зросла на 6 од. (6,7 %) відповідно їх площа на 1,1 %, а порівняно з 2017 р. зросла на 3 од. (3,2 %) відповідно їх площа на 0,4 %; кількість пам'яток природи місцевого значення у 2018 р. порівняно з 2016-2017 рр. зросла на 3 од. (3,1 %) відповідно їх площа на 11,0 %. Інші категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду на протязі досліджуваного періоду не зазнали змін.

Таблиця 2.1.3

Показники структури природно-заповідного фонду Сумської обл.
у 2016-2018 рр. [23, с. 73]

Категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду	Роки						Темп зміни, %			
	2016		2017		2018		кількість		площа	
	кількість, од.	площа, га	кількість, од.	площа, га	кількість, од.	площа, га	2018/ 2016	2018/ 2017	2018/ 2016	2018/ 2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Природні заповідники	1	882,9	1	882,9	1	882,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Національні природні парки	2	39575,2	2	39575,2	2	39575,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Регіональні ландшафтні парки	1	98857,9	1	98857,9	1	98857,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Заказники загально-державного значення	10	9658,0	10	9658,0	10	9658,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Заказники місцевого значення	90	26423,2	93	26614,1	96	26710,9	6,7	3,2	1,1	0,4
Пам'ятки природи загально-державного значення	3	7,1	3	7,1	3	7,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Пам'ятки природи місцевого значення	98	154,77	98	154,77	101	171,85	3,1	3,1	11,0	11,0
Заповідні урочища	26	268,4	26	268,4	26	268,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Ботанічні сади місцевого значення	3	17,04	3	17,04	3	17,04	0,0	0,0	0,0	0,0
Дендрологічні парки загально-державного значення	1	21	1	21	1	21	0,0	0,0	0,0	0,0

Продовж. табл. 2.1.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Дендрологічні парки місцевого значення	3	5,04	3	5,04	3	5,04	0,0	0,0	0,0	0,0
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	2	311,7	2	311,7	2	311,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення	20	326,4	20	326,4	20	326,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Разом	260	176508,7	263	176699,6	269	176813,4	3,5	2,3	0,17	0,06

Одним з найважливіших факторів лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод. Наприклад, на північ від м. Суми розташоване урочище Вакалівщина, в околицях якого знаходяться 2 джерела мінеральних вод. Головне з них – джерело «Вакалівське», вода якого має підвищений вміст заліза, а територія навколо джерела оголошена гідрологічним заказником. Мінеральні води такого типу використовуються при лікуванні захворювань шлунково-кишкового тракту, ниркових хвороб, ішемічних хворобах серця, загального варіабельного імунodefіциту, залізодефіцитній анемії, хворобах печінки та ін. Одним із напрямків санаторно-курортного господарства Сумщини може бути створення лікувального санаторію на базі колишнього панського маєтку в с. Кияниця. На місці маєтку (палац, садибні споруди і парк, які є пам'ятками архітектури і садово-паркового мистецтва ХІХ ст.) у даний час знаходиться занедбана база відпочинку. Вакалівські джерела знаходяться поруч із с. Кияниця, що дає можливість створити тут бальнео-кліматичний лікувально-оздоровчий центр.

Крім залізистих мінеральних вод, у Сумській обл. з метою лікувально-оздоровчого туризму можуть використовуватися й джерела інших типів мінеральних вод, перш за все, гідрокарбонатних та сульфатно-гідрокарбонатних (табл. 2.1.4).

Таблиця 2.1.4

Мінеральні води Сумської обл. [38]

Назва води	Мінералізація, г/л	Опис якісного складу
Галатея	0,50-0,80	Гідрокарбонатні, сульфатно-гідрокарбонатні, хлоридно-гідрокарбонатні складного катіонного складу
Глухівська	0,50-1,00	Гідрокарбонатні, сульфатно-гідрокарбонатні, хлоридно-гідрокарбонатні складного катіонного складу
Іволжанська	0,20-0,90	Гідро-карбонатні магнійово-кальційові, натрійово-кальційові
Конотопська	0,40-0,80	Гідрокарбонатні, сульфатно-гідрокарбонатні, хлоридно-гідрокарбонатні складного катіонного складу
Кролевецька	0,40-0,70	Гідро-карбонатні магнійово-кальційові, натрійово-кальційові
Оазис	0,50-0,80	Гідрокарбонатні, сульфатно-гідрокарбонатні, хлоридно-гідрокарбонатні складного катіонного складу
Тростянецька	0,40-1,00	Сульфатно-гідрокарбонатні складного катіонного складу
Сумська джерельна”	0,30-0,60	Гідрокарбонатні, хлоридно-гідрокарбонатні кальційові, магнійово-кальційові, натрійово-кальційові

До наведеного у табл. 2.1.4 варто додати, що гідрокарбонатні води складного катіонного складу сприяють лікуванню хронічних гастритів, захворювань кишечника, подоланню інсулінозалежного діабету. Сульфатними мінеральними водами лікують хвороби серця, вегето-судинну та нейро-циркуляторну дистонію, холецистити, гепатити та ін. Така різноманітність мінеральних вод в області дає можливість розвитку курортно-рекреаційного господарства і створення у регіоні лікувального бальнеологічного комплексу, що буде сприяти розвитку туристичної галузі і стійкому розвитку регіону взагалі.

Отже, проведений аналіз природних ресурсів Сумської обл., засвідчив наявний значний потенціал корисних копалин, водних ресурсів, родючих ґрунтів, луків, рослинного і тваринного світу, мисливських угідь, сприятливого клімату, що є одними з основних чинників формування туристичної привабливості території та ефективного здійснення рекреаційно-туристичної діяльності. Однак, проблемами на даний момент є не тільки раціональне використання природних ресурсів із відповідними екологічними стандартами, але і забезпечення наявності додаткових факторів, що впливають на туристичну привабливість території – якісне довкілля та маркетингова політика, яку потрібно спрямовувати у регіональному напрямку, тобто використовувати для її реалізації теоретичні розробки з маркетингу місць.

У наступному підрозділі нами буде досліджено історико-культурну компоненту рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області

2.2 Історико-культурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області

Туристично-рекреаційна галузь – це багатогранне явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти, має практично невичерпний потенціал чергу важливими факторами розвитку якої є не тільки природно-рекреаційний, досліджений у попередньому підрозділі, а також історико-культурний потенціал регіону.

На території Сумської обл. знаходиться 3465 пам'яток історії та культури, у тому числі 1003 пам'ятки археології всіх хронологічних періодів. Найдавнішими пам'ятками археології є місцезнаходження кісток тварин і артефактів кам'яної епохи пізнього палеоліту, що охоплює близько 35 тисячоліть (40 - 13 тис. років тому). На державному обліку перебуває

1900 пам'яток історії, які представлені всіма типами. Це – визначні місця, будинки, пов'язані з життям і діяльністю видатних земляків, братські і одиночні поховання, пам'ятки виробництва, встановлені на постаментах, пам'ятні знаки землякам. В області збереглися місця пам'яті, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни сер. XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, Конотопської битви, Північної і вітчизняної війни 1812 р. Події Української революції 1917-1921 рр., громадянської, Першої і Другої світових війн зберігаються в сотнях поховань учасників цих подій, воїнів, мирних громадян і партизанів, які загинули при обороні і визволенні Сумщини від німецько-нацистських загарбників. Сумщина – це партизанський край, пов'язаний з іменами відомих партизанських командирів – Ковпака С. А., Руднева С. М., Наумова М. І. Місцем концентрації партизанських сил був Спадщанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єдналися Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конотопський загони. В області зафіксовані пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з формуванням в краї партизанських з'єднань і загонів, їх бойовими діями, більшість з яких увійшла до складу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль. В ньому розташовано 44 об'єкти культурної спадщини, у Спадщанському лісі створений меморіальний комплекс, що увічніює історію партизанського руху.

В області зберіглося 72 пам'ятки історії виробництва і техніки. Це переважно будівлі промислових підприємств (цукрових, спиртових, машинобудівних заводів), млинів і вітряків, залізничних станцій, торгових закладів, меморіальні будинки, де жили визначні підприємці-меценати, могили. Вони належать переважно до другої пол. XIX - поч. XX ст. Сумщина по праву пишається іменами багатьох своїх славних уродженців, видатних вчених, письменників, художників, артистів, музикантів [27, с. 5].

Нині в області 430 пам'яток архітектури і містобудування, у тому числі 5 – національного значення, 133 пам'ятки монументального мистецтва. На

черзі взяття на державний облік ще 250 нововиявлених пам'яток архітектури, статті про яких включені до Зводу. Найінтенсивніше архітектурна спадщина Сумщини досліджувалася в 1990-х рр.: якщо у 1985 р. на обліку перебувало 44 пам'ятки архітектури республіканського значення і 109 пам'яток місцевого значення, то станом на 2004 р. до них додалося ще 293 пам'ятки місцевої категорії, серед яких є такі шедеври архітектурного мистецтва як Михайлівський кадетський корпус та церква Іоана Предтечі в Сумах, Успенський собор в Межиріччі, дерев'яна церква в Чуйківці. Значна частина об'єктів архітектурної спадщини (палаці, храми, лікарні, навчальні заклади й громадські будівлі тощо) постали коштом і особистими зусиллями видатних українських меценатів другої пол. XIX - поч. XX ст. – родин Терещенків, Харитоненків, Ліщинських, Суханових та інших. Збереглися або частково уціліли монастирські ансамблі – Мовчанський, Софроніївський, Глинський, Гамаліївський, Глухівсько-Петропавлівський, Охтирський Троїцький – поодинокі кладовища, цінні в історичному і мистецькому плані.

Станом на 1 січня 2015 р. 159 пам'ятки Сумської обл. занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 15 поселень увійшли до Списку історичних населених місць, затвердженого у 2001 р.: Білопілья, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. В обласному центрі станом на 01.01. 2013 р. налічувалось 236 пам'яток археології на території м. Суми – 19, історії – 99, архітектури та містобудування – 82, монументального мистецтва – 12, комплексних – 24. На Сумщині діють три заповідники: з 1986 р. – Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль (охоплює місто і Спадщанський ліс у Путивльському р-ні), Державний історико-культурний заповідник у м. Глухів (1994 р.) та Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (2006 р.) [27, с. 6].

Сумщина має унікальну історико-культурну спадщину, де збереглись чудові садово-паркові архітектурні ансамблі (м. Суми, с. Хотінь, с. Кияниця,

с. Куянівка, с. Бочечки, с. Волокитино), монастирські ансамблі (Мовчанський, Сафроніївський, Глинський тощо).

Приваблять туристів цікаві експонати краєзнавчих музеїв в містах Суми, Глухів, Ромни, Охтирка, Шостка, Конотоп, будинок-музей А. П. Чехова, що розташований на околиці м. Суми – Луці, музейна експозиція Петра Чайковського в с. Низи, що поблизу м. Суми, з шедеврами майстрів світового рівня познайомлять експозиції Сумського художнього музею (одного з найкращих в Україні) ім. М. Онацького та Лебединського художнього музею.

Серед унікальних об'єктів цивільної архітектури, з якими знайомить Сумщина – Круглий двір у м. Тростянці, зведений у 1749 р., як манеж цирку та для господарських потреб (фото 2.2.1), Будинок Сумського повітового земства у м. Суми, нині обласний краєзнавчий музей, Будинок Дворянського зібрання у м. Глухів, нині міський краєзнавчий музей. Однією з найстаріших козацьких церков в Україні є Миколаївська церква в м. Глухів (1693 р.) До надбань сакральної архітектури Сумщини також належать унікальні споруди – Воскресенська церква та Спасо-Преображенський собор у м. Суми, церква Миколи Козацького в м. Путивлі, Святодухівській собор у м. Ромни, ансамбль Покровського собору в м. Охтирка, Трьох-Анастасіївська церква в м. Глухов та ін..

Сумський обласний краєзнавчий музей (фото 2.2.2) розміщується в одній з найцікавіших споруд міста на перетині вул. Герасима Кондратьєва та Покровської площі. Це пам'ятка архітектури та історії місцевого значення. Будівля була зведена на замовлення Сумської повітової земської управи для потреб установи. Свого часу будинок був одним з тих, що формував неповторний архітектурний образ історичної частини міста. Вирішена у стилі неоренесансу, багато оздоблена ліпними деталями, будівля зовні зберегла свою автентичність. Вхід до будинку прикрашають каріатиди – античні (давньогрецькі) архітектурні деталі у вигляді жіночих фігур, які підтримують

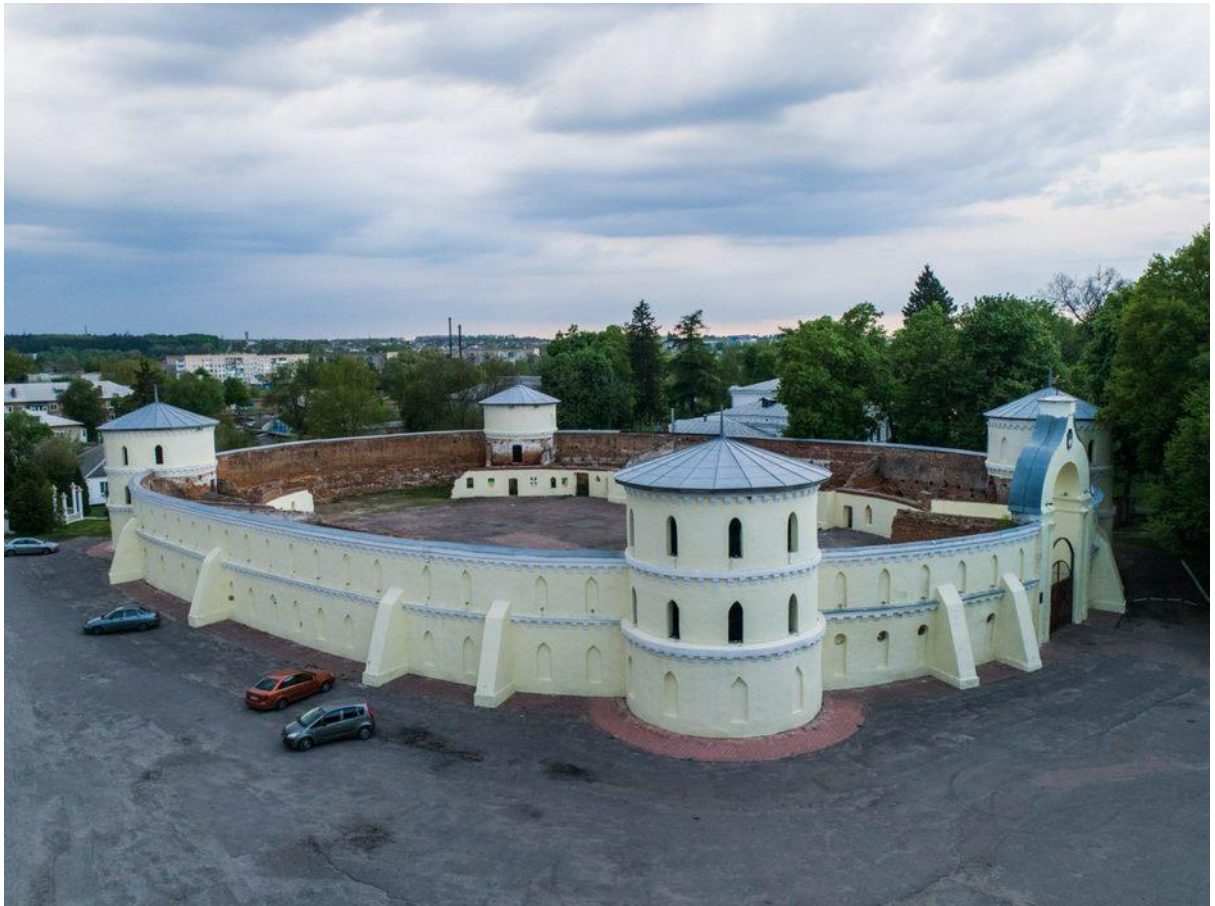

Фото 2.2.1 Круглий двір, м. Тростянець Сумської обл. [84]

перекриття. Їх – дві пари. Одна символізує розвиток промисловості (тримає колесо шестерні), інша – сільське господарство (сніп колосків у руці). Головний вхід у будинок оформлений 5-ма арками, прикрашеними маскаронами. Бокові фасади завершуються прямокутними аттиками з ліпними скульптурними композиціями – дві фігурки путті, що сидять, спираючись на герб м. Суми.

У будинку, побудованому для потреб земства, на кінець XIX ст. розміщувались: земська управа, центральна бібліотека і склади підручників, органи повітової дворянської опіки, канцелярія предводителя дворянства, зал для засідань зборів мирового з'їзду, військового та селянського присутствій, приміщення для арештантів, квартира доглядача арештантів, Олександрійський селянський банк, земська пошта, склади медикаментів 1-ї медичної дільниці, кімнати для архівів.

Фото 2.2.2 Сумський обласний краєзнавчий музей [56]

У приміщенні проводились дворянські зібрання, засідання мирових з'їздів, уповноважених військового та селянського присутствій, працювали органи повітової дворянської опіки.

Сьогодні, завітавши до Сумського обласного краєзнавчого музею, можна потрапити в історичне минуле нашого міста і відвідати кабінет земського службовця. Тут ви можете побачити оригінальні експонати – крісло службовця земства, балотувальний апарат «системи Астаф'єва і Товтена», журнали Сумських повітових земських зборів [56].

Фото 2.2.3 Будинок Дворянського зібрання у м. Глухів Сумської обл.
(Глухівський міський краєзнавчий музей) [18]

Будинок Дворянського зібрання (фото 2.2.3) було споруджено в 1811 р. коштом і на замовлення шляхти Глухівського повіту. Мурована потинькована двоповерхова споруда має характерну для класицизму фасадну композицію. Обернений до вулиці чільний фасад симетричний. Середня його частина виділена креповкою. Середня частина двоповерхова, бічні – одноповерхові. Планово-просторова композиція унікальна і водночас характерна для будівель такого функціонального призначення. В плані споруда квадратна. У центрі – прямокутний двосвітний зал з балконом для оркестру. Навколо залу розташована анфілада кімнат. До лицевої частини корпусу, обабіч вестибуля, винесено сходову клітку з двомаршевими сходами, що ведуть на 2-й поверх.

Архітектура витримана у стильових формах провінційного класицизму поч. XIX ст. Стіни першого поверху рустовано і прорізано великими

прямокутними вікнами без облямувань. У середній частині фасаду вони мають рельєфно виділені замкові камені. Перший поверх завершує енергійно прорисована карнизна тяга. Фасадна площа 2-го поверху розчленована широкими лопатками. Вікна мають тягнуті наличники і рельєфні підвіконні ніші. Вінчає споруду карниз на модульйонах. Бічний і дворовий фасади вирішено набагато скромніше, без жодного декору.

Будинок Дворянського зібрання у Глухові має значну історико-архітектурну цінність як типологічно унікальна будівля. Наразі в ньому розташований Глухівський міський краєзнавчий музей [18].

Миколаївська церква (фото 2.2.4) – найдавніша мурована споруда Глухова, унікальний зразок тридільного триверхого храму, найяскравіший твір архітектурного стилю козацького відродження кінця XVII ст., єдиний вцілілий твір видатного архітектора Матвія Єфимова. Церкву було збудовано на місці однойменної дерев'яної, відомої з документів, у 1683-1695 рр. Перед нею відбувалися козацькі ради: 1708 р. тут було обрано гетьманом І. Скоропадського, 1727 р. – Д. Апостола, 1750 р. – К. Розумовського.

Зовнішній декор стриманий: грані підкреслено широкими лопатками і півколонками; вікна, розміщені у два яруси, мають спрощені наличники з фігурними розірваними сандриками. Стіни вінчає слабо розкрепований карниз із смугою поребрика. Верхи церкви витончені й водночас монументальні: перехід від більшого до меншого призматичних обсягів здійснюють покрівлі пластичних обрисів на кожному заломі. Верхи вінчають глухі ліхтарики з маківками й хрестами ковальської роботи. Західний притвор з дзвіницею є вдалим прикладом архітектурної стилізації другої пол. XIX ст. Імітуються архітектурні форми первісних частин споруди. Дзвіниця класичного типу – восьмерик на четверику. Північний і південний притвори на чільних гранях мають низенькі пристінні шестиколонні портики тосканського ордеру з масивними трикутними фронтонами.

Фото 2.2.4 Миколаївська церква у м. Глухів Сумської обл. [49]

В інтер'єрі поєднано глибинно-осьовий і висотний принципи розвитку простору. У північній стіні бабинця зберігся внутрістінний хід на хори, у південній стіні західного притвору – сходи на дзвіницю. Під бабинцем є підвал. Нині інтер'єр побілено [49].

Свято-Воскресенський кафедральний собор – найстаріша будівля м. Сум, перша міська кам'яниця – тризрубна, трибанна, двоповерхова церква, що є чудовим взірцем козацького бароко. Наріжний камінь Свято-Воскресенської церкви – першого мурованого храму Сум – заклав полковник

Герасим Кондратьєв через 30 років після заснування самого міста (фото 2.2.5).

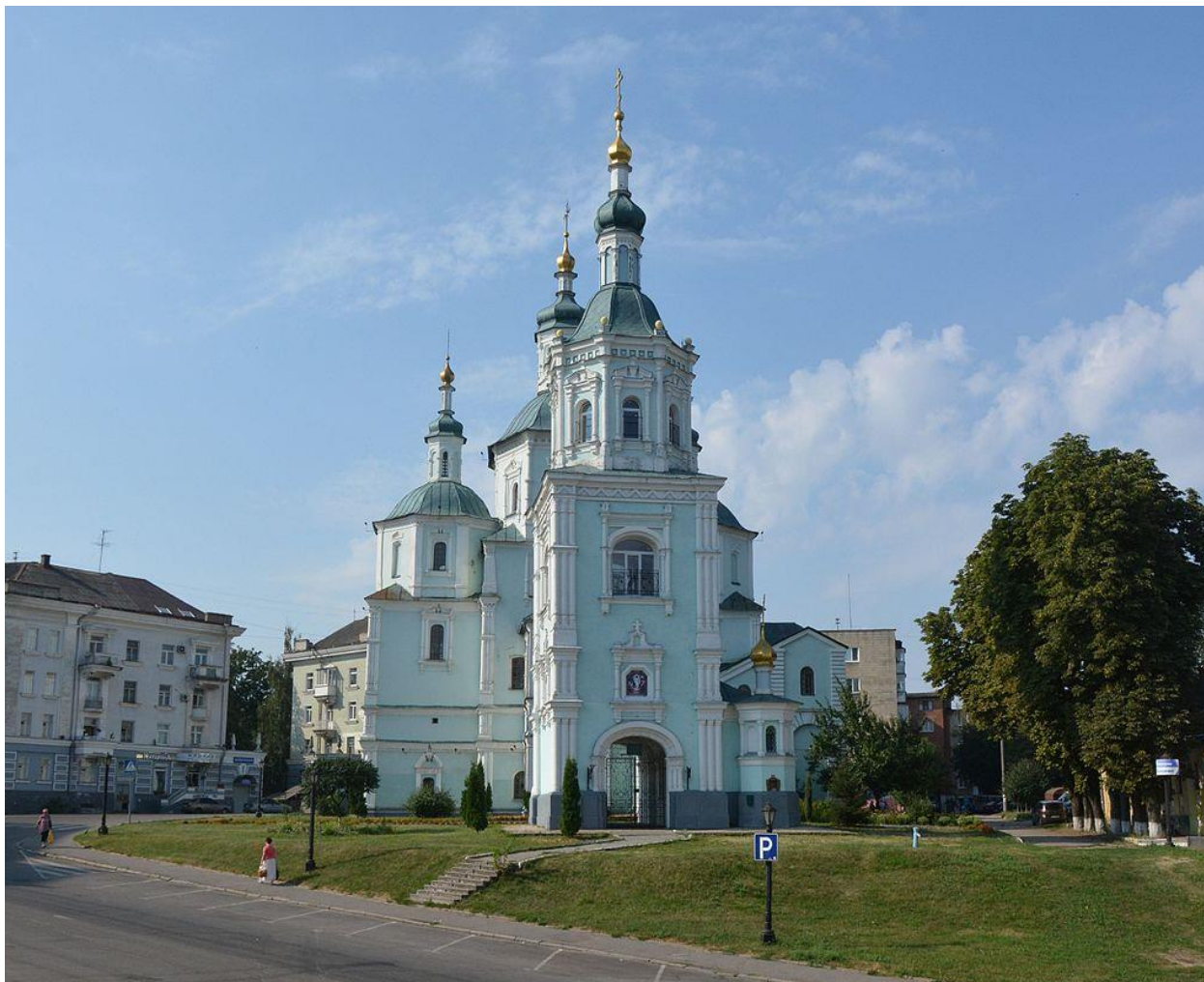

Фото 2.2.5 Свято-Воскресенський кафедральний собор у м. Суми [76]

Днем народження Свято-Вокресенської церкви вважається 23 жовтня 1702 р., коли храм було освячено. Тоді під склепом нового храму вперше пролунали християнські співи, а під час цієї визначної події були присутні чи не всі жителі міста. Але факт освячення храму не свідчив про завершення будівництва – роботи тривали ще кілька років, зокрема, після закінчення нижнього храму його освятили на честь Святого апостола Андрія Первозванного, ангела-хранителя сумського полковника. Верхній храм був освячений на честь Воскресіння Христа.

Є дуже цікава й моторошна легенда про привид дівчини, який і досі

«живе» у Свято-Воскресенській церкві. Це привид сестри (за іншою версією – дочки) Герасима Кондратьєва, яку начебто живцем замурували в стіни храму. Але служителі церкви спростовують ці чутки та припускають, що приводом виникнення легенди могло послужити те, що Свято-Воскресенська церква була родинною усипальницею Кондратьєвих [76].

Навіть якби нині у м. Путивлі нічого більше не було крім церкви Миколи Козацького (фото 2.2.6), туристам все рівно варто було б сюди їхати, адже храм – неабияка національна пам'ятка.

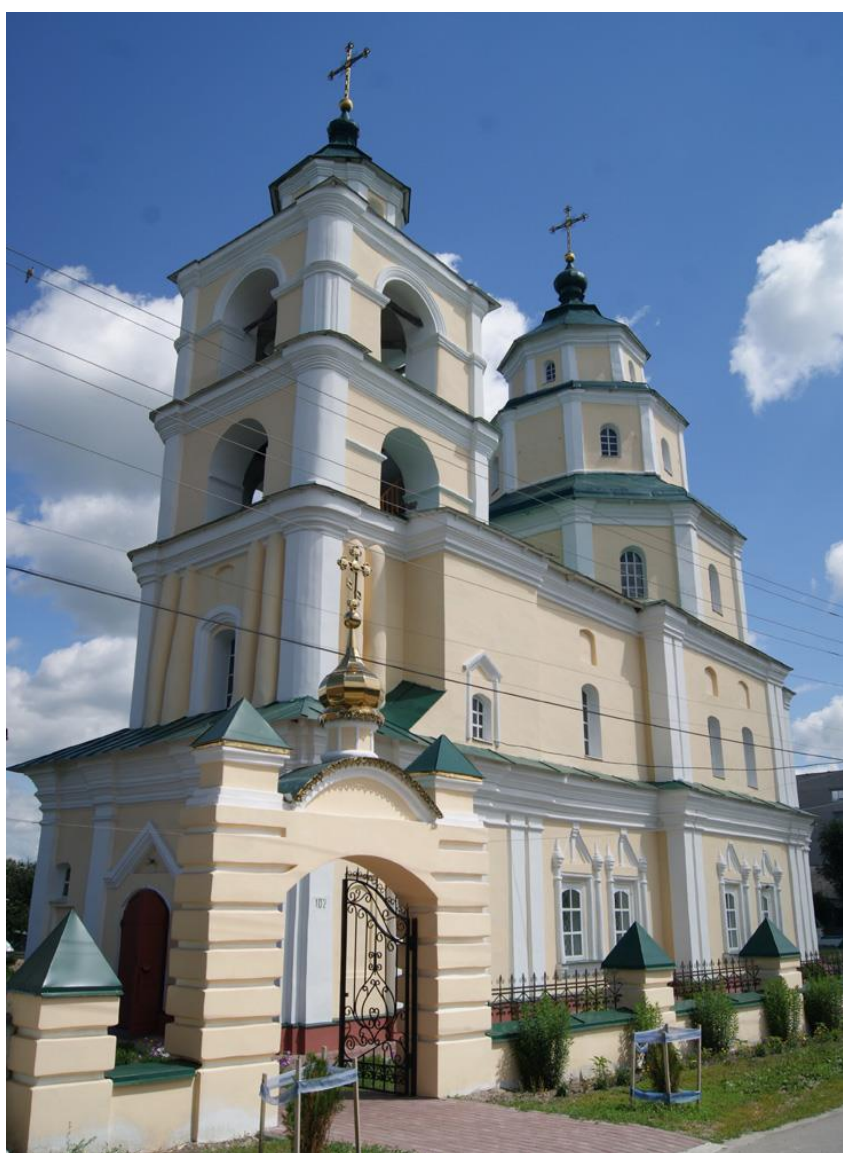

Фото 2.2.6 Церква Миколи Козацького у м. Путивль Сумської обл. [68]

Його зводили типовим для козаків, тридільним храмом, але, зважаючи

на більшу суворість клімату, порівняно із Наддніпрянщиною, просторове вирішення будівлі стало російським – два яруси: теплий (нижній) і холодний (верхній), причому нижній ярус не у цоколі, що типово для європейського бароко, а у першому поверсі. Висота бані теж видається нетиповою для звичайної козацької церкви і пояснюється двоохарусністю споруди (другий ярус не повинен був впиратись у стелю, тому восьмигранний верх, який звужувався догори, створював ілюзію неабиякої висоти). Щось подібне ми можемо спостерігати у Сумах, у Воскресенській церкві. Своїм головним верхом церква Миколи Козацького нагадує буддійські пагоди [68].

Головною пам'яткою м. Охтирки вважається комплекс Покровського собору (фото 2.2.7). Ансамбль складається з трьох різночасових пам'яток: Покровського собору 1753-1768 рр., Введенської церкви-дзвіниці 1784 р. та церкви Різдва Христового 1825 р. Всі вони муровані, потиньковані й побілені. Комплекс розташований в історичному середмісті по осі головної вулиці. Собор є містобудівною домінантою загальноміського значення, головною спорудою комплексу і належить до рідкісного типу пізніх козацьких барокових храмів, які трапляються лише на Слобожанщині: тридільний, трибаневий, з тринавовим чотиристовпним центральним компартиментом. Його прототипом був Успенський собор в м. Охтирці, збудований у 1728-1738 рр. (не зберігся). В об'ємно-просторовій структурі пам'ятки синтезовано три типологічні схеми храмів: тридільного триверхоного, поширеного в народній архітектурі, дев'ятидільного одnobаневого, а також хрещато-баневого, генетично пов'язаного з зодчеством княжої доби [54].

Сумське Полісся повністю розташоване в межах древньої історико-географічної землі Сіверщини. Цікаві історико-архітектурні пам'ятки знаходяться на території Шосткинського р-ну. Насамперед, це Михайлівська церква в с. Вороніж, а також Гамаліївський монастир (XVIII ст.), на території якого знаходиться поховання славетного гетьмана І. Скоропадського та його дружини А. М. Маркович. На жаль, Гамаліївський монастир в наші дні не

Фото 2.2.7 Покровський собор у м. Охтирка Сумської обл. [54]

виконує функцію рекреаційного об'єкту. Зараз тут знаходиться виправно-трудова колонія. До культових споруд, які можуть бути цікавими для туристів та екскурсантів слід віднести Спасо-Преображенський храм у Ямполі, храми в с. Ображіївка та с. Пирогівка Шосткинського р-ну, величну надбрамну дзвіницю в м. Кролевці.

Найбільшими центрами музейної справи є Шостка і Глухів. У Шостці порівняно недавно відкрились історико-краєзнавчий музей та музей тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба. В м. Глухові працюють краєзнавчий музей, музей С. А. Ковпака та музей «Сторінки історії Глухова», в с. Вороніж – музей українського письменника та етнографа П. О. Куліша уродженця селища, а в м. Кролевці – будинок-музей письменника П. Ф. Кочури [60].

В умовах глобалізації найкращим способом відчутти різноманіття існуючих культур, поспілкуватися з її носіями, провести спостереження за стародавніми традиціями, що зникають, врешті-решт просто насолодитися красою природи та архітектури певних регіонів є відвідування тематичних фестивалів (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Культурно-мистецькі заходи, які проходять на Сумщині [31]

Захід	Строки проведення	Місце	Учасники
1	2	3	4
Всеукраїнський фестиваль «Козацький родослав» та обласний фестиваль козацької пісні «Козацький родослав»	липень, щорічно	с. Шаповалівка Конотопський район	Вокальні чоловічі гурти
Всеукраїнський сільський фестиваль мистецтв та Всеукраїнський конкурс на краще виконання пісень про українське село «Боромля»	щороку протягом останньої декади серпня	м. Тростянець	Провідні та молоді художні колективи і солісти у вокальному, хореографічному, інструментальному, розмовному жанрі
Всеукраїнське козацьке свято «Калнишева рада»	жовтень, щорічно	с. Пустовійтівка Роменський район	Усі, хто бажають шанувати пам'ять останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського
Всеукраїнський літературно-мистецький фестиваль Кролевецькі рушники	листопад, щорічно	м. Кролевець	Поети і письменники, художники і майстри декоративно-прикладного мистецтва, мистецтвознавці, професійні та аматорські художні колективи і окремі виконавці
Обласний фестиваль-конкурс української пісні імені Бориса Гмирі «З іменем славетного земляка»	серпень, щорічно	м. Лебедин	Вокальні колективи та окремі виконавці з різних регіонів області, України, інших країн, без вікових обмежень
Обласний тур Всеукраїнського фестивалю-конкурсу колективів народного хорового співу імені Порфирія Демуцького	травень	м. Суми	Аматорські хорові колективи незалежно від їх відомчої належності

Продовж. табл. 2.2.1

1	2	3	4
Обласний фестиваль народної інструментальної музики «Веселі музики»	травень	смт Жовтневе, Білопільський район	Ансамблі народних музик, ансамблі народних інструментів, троїсті музики, окремі виконавці народної інструментальної музики
Обласний дитячий фестиваль-конкурс виконавців сучасної естрадної пісні Чарівний ключик	квітень	смт Ямпіль	Діти і підлітки – виконавці сучасної естрадної пісні
Обласний фольклорний фестиваль «Слобожанські вечорниці»	грудень	Сумський район	Колективи та окремі виконавці що наслідують народні виконавські традиції етнографічних регіонів Сумщини
Всеукраїнський фестиваль духової музики Сурми Конституції	кінець червня, щорічно	м. Суми	Духові оркестри з різних міст України, а також гості з інших країн
Міжрегіональний Миропільський ярмарок	середина серпня, щорічно	с. Миропілля, Краснопільський район	Представники агропромислових підприємств, торгівлі, ресторанного бізнесу, народні умільці з усіх районів Сумщини та інших областей України

Як свідчать дані табл. 2.2.1 подієва рекреація на Сумщині має набагато більшу ресурсну базу, ніж та, що використовується сьогодні. Хоча варто відзначити, що деякі події, зокрема етнографічні фестивалі, в останні роки з поодиноких ініціатив місцевих краєзнавців почали виростати в більш-менш сформовану індустрію. Одним із найвідоміших етнографічних фестивалів Сумщини сьогодні є Всеукраїнський сільський фестиваль мистецтв «Боромля», який був започаткований 1991 р. Досвід знаного Сорочинського ярмарку наслідує Миропільський ярмарок (с. Миропілля Краснопільського р-ну) – адже це не тільки торговельний майданчик, але й низка культурно-мистецьких подій: майстер-класи народних умільців, театралізовані вистави,

виступи музичних колективів тощо.

Варто додати, що навіть невеликі районні центри можуть володіти значним рекреаційним потенціалом. Наприклад, м. Тростянець (Сумська обл.) відоме у першу чергу завдяки шоколадній фабриці ПрАТ «Монделіз Україна» (при якій діє надзвичайно цікавий музей шоколаду), фортеці «Круглий двір» та дендропарку «Нескучне». Але найбільша кількість туристів приїжджає до Тростянця під час проведення різноманітних фестивалів (історичних реконструкцій «Стара фортеця», сучасної музики «Схід-рок», класичної музики «Чайковський FEST», прихильників здорового способу життя «Нескучний Велофест»). Своєрідним фокусом цих подій стала пам'ятка архітектури «Круглий двір», оскільки він своїм фортечним виглядом приваблює не тільки глядачів та учасників лицарських турнірів, але задовольняє і вимоги шанувальників класичної музики завдяки своїй унікальній акустиці. Вже зараз місто щорічно відвідує така кількість туристів, що майже вдвічі перевищує чисельність його населення. Кількість заходів у перспективі зростатиме, адже міська влада прагне, щоби щомісяця в Тростянці відбувалася певна подія.

Інший невеликий райцентр Сумщини – м. Путивль відоме не тільки згадкою у «Слові о полку Ігоревім», але й щорічним масштабним святкуванням дня партизанської слави 22 вересня. Перше святкування відбулося неподалік Путивля у Спадщанському лісі 2001 р., тоді на його відкритті був присутній президент України Л. Д. Кучма.

Літературно-мистецьке спрямування має етнографічний фестиваль «Кролевецькі рушники». Він проводиться з 1995 р., з 2007 р. має статус міжнародного. У Роменському районі щорічно відбувається всеукраїнське козацьке свято «Калнишева рада». Місто Лебедин відоме пісенним конкурсом-фестивалем імені їхнього славетного земляка – співака Бориса Гмирі. У с. Малий Самбір Конотопського р-ну на базі дослідної станції садівництва проводиться оригінальний гастрономічний фестиваль

«Віншуємо суніцю – першу ягоду-царицю».

Обласний центр – м. Суми відоме міжнародними фестивалями органної і камерної музики «Бахфест» і «Органум», майданчиками для їх проведення стали обласна філармонія та архітектурна пам'ятка – костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії. Всеукраїнський фестиваль духової музики «Сурми Конституції» з 2001 р. проводиться на різних площадках міста.

Відзначимо широкі можливості комбінування різних видів рекреаційних занять в конкретних ситуаціях. Вважається, що чим більше таких поєднань (суміщень) – тим ефективніше здійснюється рекреаційна діяльність, тому що за одиницю часу задовольняється більше рекреаційних потреб. Унікальні події тури якраз і сприяють такому поєднанню [81].

Проведений аналіз історико-культурної компоненти рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області засвідчив про наявність потенціалу для культурно-пізнавальної, релігійної та подієвої рекреації. Однак, якою багатою та унікальною не була б історико-культурна спадщина регіону без матеріально-технічної бази та інфраструктури туризму, які відповідали б міжнародним стандартам, не слід очікувати, що туристична індустрія в межах певної території буде отримувати високі прибутки.

Тому, у наступному підрозділі нами буду досліджено інфраструктурну компоненту рекреаційно-туристичного потенціалу області.

2.3 Інфраструктурна компонента рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської області

Головним чинником ефективного використання рекреаційних ресурсів є наявність в межах туристичних дестинацій туристичної інфраструктури. Згідно Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про туризм» туристична інфраструктура – сукупність різних суб'єктів

туристичної діяльності (готелі, туристичні комплекси, кемпінги, мотелі, пансіонати, підприємства харчування, транспорту, заклади культури, спорту тощо), які забезпечують прийом, обслуговування та перевезення туристів [66]. Таким чином, це будівлі і споруди, засоби комунікації, транспортна система, які задіяні в наданні туристичних послуг.

У табл. 2.3.1 наведено показники кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туризму – обсяг туристичного потоку, що кількісно відображує фактичне перебування туристів в області.

Таблиця 2.3.1

Показники кількості туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туристів в Сумській обл. у 2000-2018 рр. [20; 74]

(осіб)

Роки	Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, усього ¹	У тому числі		
		в'їзні (іноземні) туристи	виїзні туристи	внутрішні туристи
1	2	3	4	5
2000	7005	701	921	5383
2001	6077	313	845	4919
2002	9402	79	1299	8024
2003	11668	49	1704	9915
2004	10221	65	2462	7694
2005	14409	104	3019	11286
2006	16450	208	3975	12267
2007	20627	184	6943	13500
2008	24035	149	9222	14664
2009	23254	134	6003	17117
2010	45172	203	11992	32977
2011	18347	92	5600	12655
2012	13739	98	4586	9055
2013	13498	25	6564	6909
2014	8574	25	5798	2751
2015	7567	4	4107	3456
2016	8819	-	6178	2641
2017	11185	-	8595	2590
2018	16178	... ²	13050	... ²
Відхилення 2018/2017 р.: - абсолютне, (+; -)	4993	-	4455	-

Продовж. табл. 2.3.1

1	2	3	4	5
- відносне, %	44,6	-	51,8	-
Відхилення 2018/2016 р.:				
- абсолютне, (+; -)	7359	-	6872	-
- відносне, %	83,4	-	111,2	-

¹ Юридичними особами та фізичними особами-підприємцями. У 2000-2010 рр. – за даними Міністерства інфраструктури України, починаючи з 2011 року – за даними Держстату.

² Дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації.

Як свідчать дані табл. 2.3.1, найбільшу кількість туристів було обслужено на території Сумської обл. у 2010 р. – 45,17 тис. осіб, а найнижча сягнула у 2015 р. – 7,56 тис. осіб, такий спад туристичного потоку пояснюється загальнооекономічною ситуацією в країні, політичною нестабільністю та операцією ООС на сході країни. На протязі останніх років спостерігається позитивна тенденція щодо зростання кількості туристів. Так, у 2018 р. їх кількість становила 16,18 тис. осіб, що на 4,9 тис. осіб (44,6 %) більше ніж у 2017 р. та 7,53 тис. осіб (83,4 %) більше ніж у 2016 р. Значну частку у туристичному потоці області складають виїзні туристи, так у 2018 р. їх кількість становила 13,05 тис. осіб, що на 4,46 тис. осіб (51,8 %) більше ніж у 2017 р. та 6,87 тис. осіб (111,2 %) більше ніж у 2016 р., що свідчить про недовго розвиненість ринку внутрішнього туризму в області.

Найголовнішим в ефективному використанні рекреаційних ресурсів є наявність туристичної інфраструктури – це готелі, мотелі, будинки відпочинку, пансіонати, санаторії, заклади харчування, транспортні засоби, заклади для розваг, атракції та ін.

Територіально в Сумській обл. санаторно-курортні заклади розміщені

нерівномірно і сконцентровані лише в 4 районах – Сумському, Шосткинському, Охтирському та Лебединському.

За існуючими класифікаціями курортів, їх поділяють на грязеві, кліматичні та бальнеологічні, де лікують природними мінеральними водами. Окремі санаторії можуть суміщувати різні лікувальні профілі, як, наприклад, санаторій «Токарі», який знаходиться у Лебединському р-ні Сумської обл., де для лікування використовуються природні мінеральні води, місцеві торфові грязі та різноманітні лікувальні процедури. Тобто цей санаторій одночасно відноситься до бальнеологічного, кліматичного і грязьового типу. Він спеціалізується на оздоровленні та лікуванні осіб, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, дітей та дорослих, ветеранів війни та праці, інвалідів та інших людей, що потребують оздоровлення. Для бальнеопроцедур використовується джерело мінеральної води хлоридно-натрієвого складу типу «Миргородської» (вода «Токарівська»), що видобувається з глибини більше 1000 м. Ця вода дозволяє лікувати захворювання кишково-шлункового тракту, хвороби нирок та печінки.

До бальнеологічного та кліматичного типів можна віднести популярний не лише в Україні, а й за кордоном «Буймерівка Сосновий & SPA-курорт 1936», який знаходиться в Сумській обл. за 6 км від м. Охтирка, на березі р. Ворскла. Цей заклад відкрився у 2005 р. і надає відвідувачам туристичні та лікувальні послуги. Збудований за міжнародними стандартами RCI, курорт пропонує різні види відпочинку: пляжний, SPA-оздоровлення, заняття спортом, риболовлю, прогулянки на конях, екологічний туризм, збір грибів і ягід, корпоративний відпочинок та конференц-туризм.

У 2013 р. на базі Сумського державного університету відкрито лікувально-профілактичний заклад санаторного типу – санаторій-профілакторій СумДУ. Він розташований на території колишньої садиби Параскеви Штеричевої. Головний будинок (нині приміщення санаторію) є пам'яткою архітектури XIX – поч. XX ст. національного значення, що був

зведений за проектом архітектора О. Паліцина у 1810-х роках та реконструйований Карлом Шольцем у 1890-х роках. У санаторії-профілакторії надаються лікувально-оздоровчі та діагностичні послуги лікувально-оздоровчі та діагностичні послуги: електролікування, електросвітлолікування, масаж, лікувальна фізкультура, механотерапія тощо.

Спеціалізованим лікувально-оздоровчим закладом який знаходиться в області є санаторій «Лижна база обласного управління фізичного виховання і спорту» (с. Токарі Сумського р-ну), що працює у системі підготовки спортсменів-біатлоністів [37].

У табл. 2.3.2 наведено показники кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів в Сумській обл. за 2000-2017 рр.

Таблиця 2.3.2

Показники кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів в Сумській обл. за 2000-2017 рр. [20; 74]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку	
	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.	всього	у них ліжок, тис. од.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2000	4	0,54	8	0,56	-	-	43	4,4
2001	3	0,44	6	0,44	-	-	34	3,8
2002	3	0,47	6	0,44	-	-	33	3,4
2003	3	0,45	5	0,43	-	-	31	3,3
2004	3	0,46	5	0,45	-	-	31	2,9
2005	3	0,46	5	0,45	-	-	25	2,8
2006	3	0,46	5	0,45	-	-	20	2,7
2007	3	0,46	5	0,45	-	-	21	2,7
2008	3	0,48	5	0,44	-	-	19	2,3
2009	3	0,46	5	0,47	-	-	18	2,3
2010	3	0,46	5	0,47	-	-	16	2,2
2011	4	0,62	4	0,30	-	-	16	1,8
2012	4	0,66	3	0,25	-	-	15	1,5
2013	4	0,64	3	0,25	-	-	11	1,2
2014	4	0,65	3	... ¹	-	-	12	1,3

Продовж. табл. 2.3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2015	4	0,65	3	... ¹	-	-	14	1,4
2016	4	0,65	3	... ¹	-	-	13	1,0
2017	4	0,65	3	... ¹	-	-	10	0,8
Відхилення 2017/2016 р.:								
- абсолютне, (+; -)	0,0	0,0	0,0	-	-	-	-3	-0,2
- відносне, %	0,0	0,0	0,0	-	-	-	-23,1	-20,0
Відхилення 2017/2015 р.:								
- абсолютне, (+; -)	0,0	0,0	0,0	-	-	-	-4	-0,6
- відносне, %	0,0	0,0	0,0	-	-	-	-28,6	-42,8

Дані табл. 2.3.2 свідчать, що на протязі 2000-2017 рр. кількість санаторіїв та пансіонатів з лікуванням не змінилася і зараз становить 4 од. Що стосується кількості санаторій-профілакторіїв, то їх кількість з 2012 р. до 2017 р. не змінилася і зараз становить 3 од. (їх максимальна кількість становила 8 од. у 2000 р.). Один з них – кліматичний санаторій-профілакторій «Олдиш» ПАТ «Сумихімпром» спеціалізується на лікуванні захворювань нервової, дихальної та опорно-рухової системи. Для оздоровлення своїх співробітників працюють санаторій-профілакторій «Ізумруд» Шосткинського казенного заводу «Зірка» та санаторій-профілакторій ВАТ «СМНВО» (м. Суми). Однак, можливості цих закладів як пунктів лікувально-оздоровчого туризму не використовуються.

На протязі досліджуваного періоду більше ніж у 4 рази скоротилася кількість баз та інших закладів відпочинку, так їх кількість з 43 од. у 2000 р. до 10 од. у 2017 р. Оскільки в Україні більшість, баз відпочинку та інших закладів відпочинку будувались за проектами, що сьогодні не відповідають міжнародним стандартам. Мережа їх активно формувалась у період масового туризму, з інтенсивною експлуатацією та несвоєчасним капітальним і поточним ремонтом, що призвело до значного зносу цих будівель та оснащення та призвело до закриття.

Викладене вище підтверджує інформація наведена у табл. 2.3.3 про

загальну характеристику колективних засобів розміщування в Сумській обл., 2011-2018 рр.

Таблиця 2.3.3

Показники загальної характеристики колективних засобів
розміщування в Сумській обл., 2011-2018 рр. [20; 74]

Роки	Кількість колективних засобів розміщування, од	Кількість місць у колективних засобах розміщування, од	Кількість осіб, що перебували у колективних засобах розміщування
2011	72	4103	71136
2012	69	4039	65878
2013	68	3602	65012
2014	60	3591	66718
2015	55	3456	53207
2016	57	3264	62701
2017	52	2911	58098
2018	21	1532	43471
Відхилення 2018/2017 р.:			
- абсолютне, (+; -)	-31	-1379	-14627
- відносне, %	-59,6	-47,3	-25,2
Відхилення 2018/2016 р.:			
- абсолютне, (+; -)	-36	-1732	-19230
- відносне, %	-63,2	-53,1	-30,7

Як свідчать дані табл. 2.3.3, кількість колективних засобів розміщення Сумської обл. на протязі за 2011-2018 рр. зменшилася майже у 3,5 рази. Так, у 2018 р. їх кількість становила 21 од., що на 31 од. (59,6 %) менше ніж у 2017 р. та на 36 од. (63,2 %) менше ніж у 2016 р. Відповідно зменшилася кількість розміщених осіб з 3264 осіб у 2016 р. та 2911 осіб у 2017 р. до 1532 осіб у 2018 р. (менше на 47,3 % та 53,1 % відповідно). Аналогічна ситуація спостерігається щодо кількості осіб, що перебували у колективних засобах розміщування. Їх максимальна кількість була зафіксовано у 2011 р. – 71,14 тис. осіб, у 2018 р. їх кількість становила 43,47 тис. осіб., що на 14,63 тис. осіб (25,2 %) менше ніж у 2017 р. та на 19,23 тис. осіб (30,7 %) менше

ніж у 2016 р.

Окрему категорію складають дитячі санаторії, які можуть обслуговувати туристів цієї вікової категорії. У Сумській області знаходиться 3 заклади цього типу: дитячий багатoproфільний санаторій «Лебединський», дитячий протитуберкульозний (м. Суми) та Шосткинський обласний дитячий протитуберкульозний санаторій. Поєднання медикаментозного лікування із оздоровчими можливостями наявних лісових рекреаційних ресурсів, сприяє розвитку даних закладів як пунктів лікувально-оздоровчого туризму. Крім того, у м. Суми розташований державний позашкільний заклад санаторного типу «Ровесник», який щороку оздоровлює дітей-сиріт, дітей учасників АТО, талановитих дітей [37].

У табл. 2.3.4 наведено показники кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку в Сумській обл. у 2000-2018 рр.

Таблиця 2.3.4

Показники кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку в Сумській обл. у 2000-2019 рр. [20; 74]

Роки	Кількість закладів, од.		У них місць, од.		Кількість дітей, які перебували у закладах, осіб	
	усього	у тому числі заклади оздоровлення	усього	у тому числі у закладах оздоровлення	усього	у тому числі у закладах оздоровлення
1	2	3	4	5	6	7
2000	504	29	5955	5955	37282	17013
2001	570	30	5930	5930	42391	16356
2002	723	30	6170	6170	49586	17044
2003	776	28	5925	5925	53762	17506
2004	787	28	5800	5800	64248	17501
2005	772	28	5875	5875	62465	17025
2006	781	29	5935	5935	57941	14940
2007	790	27	5905	5605	57663	15055
2008	796	25	5454	5175	59719	14453

Продовж. табл. 2.3.4

1	2	3	4	5	6	7
2009	776	25	5415	5215	55070	11616
2010	780	24	5050	5050	54469	10883
2011	750	25	5275	5215	54094	10898
2012	736	25	5151	5055	53721	11501
2013	1010	25	5050	4890	75333	11559
2014	732	27	5290	5290	55341	13389
2015	689	24	4722	4722	46525	9941
2016	731	24	4600	4600	49252	10582
2017	729	25	4825	4825	49922	10882
2018	728	22	4204	4204	50161	10212
2019	721	21	3918	3918	50108	10105
Відхилення 2019/2018 р.: - абсолютне, (+; -)	-7	-1	-286	-286	-53	-107
- відносне, %	-1,0	-4,0	-6,8	-6,8	-0,1	-1,0
Відхилення 2019/2017 р.: - абсолютне, (+; -)	-8	-4	-907	-907	186	-777
- відносне, %	-1,1	-16,0	-18,8	-18,8	0,4	-7,1

Як свідчать дані табл. 2.3.4, максимальна кількість – 1010 закладів відпочинку, у т. ч. 25 закладів оздоровлення складала у 2010 р. У 2014 р. у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією загальна кількість закладів скоротилася до 732 закладів, а вже у 2019 р. скоротилася і сягнула 721 заклад, що на 7 закладів (1,0 %) менше ніж у 2018 р. та на 8 закладів (1,1 %) менше ніж у 2017 р. Що стосується кількості дітей, які перебували у даних закладах їх максимальна кількість відпочивала у 2005 р. – 64,5 тис. осіб, а вже у 2019 р. скоротилася і сягнула 50,11 тис. осіб, що 53 особи (0,1 %) менше ніж у 2018 р. та на 186 осіб (0,4 %) більше ніж у 2017 р.

Але тільки наявності інфраструктури, призначеної для туризму, недостатньо. Її необхідно розглядати в широкому значенні: основні елементи інфраструктури повинні виконувати не тільки виключно рекреаційну функцію, а й служити провідним фактором поліпшення всього соціально-

економічного життя країни. Це має бути інфраструктура загального користування, що відповідає світовим стандартам і зорієнтована на всіх мешканців України та її гостей.

В організації інфраструктурного забезпечення рекреаційних територій одне з ключових місць належить транспортній системі. Україна має розвинуту мережу автомобільних доріг і залізниць, аеропортів, річкових і морських портів. Авіаційний, автомобільний, залізничний, річковий і морський транспорт здатні забезпечити перевезення туристів з резервом транспортних потужностей на деяких видах транспорту. Сьогодні транспортні шляхи України повинні відповідати міжнародним вимогам та надавати можливість здійснювати перевезення швидко, безпечно, надійно, комфортно. Взаємодія двох галузей – транспорту і туризму – допоможе кожній з них у короткі терміни вирішити більшість питань, зокрема розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі транспортних коридорів із залученням приватного капіталу (національного і закордонного) [12].

Транспортна підсистема – 8 місце в рейтингу регіонів (сусідні області: Чернігівська – 20, Полтавська – 2), значно вище загальноукраїнського показника (0,97 проти 0,94). Негативна динаміка індексу складової зумовлена зменшенням на 14 % вантажообороту автомобільного транспорту, пасажирооборот зріс на 2,5 % [33]. Транспорт Сумської обл. – система транспортного обслуговування на теренах області, яка включає основні види міжміського громадського, залізничного та повітряного транспорту. На території області розвинуті усі види транспорту. В районах Слобожанщини і Сіверщини розташована доволі розлога мережа залізниць. Головні напрямки залізничної мережі Сумської області: Київ – Харків; Конотоп – Курськ; Київ – Конотоп – Москва; Бахмач – Гомель.

Сумська обл. межує з Російською Федерацією, довжина державного кордону – 298 км, на якому розташовані чотири пункти пропуску

залізничного транспорту (Волфіно, Пушкарне, Хутір-Михайлівський, Зернове) та п'ять – автомобільного (Бачівськ, Катеринівка, Рижівка, Юнаківка, Велика Писарівка).

Областю проходять декілька транспортних коридорів, серед яких панєвразійський автошлях Україна – Росія – Казахстан. Протяжність автомобільних шляхів – 8 000 км, в тому числі з твердим покриттям – 7000 км. Відстань від обласного центра до Києва – 350 км.

Міський електротранспорт в області на 2019 р. представлений: тролейбусами та трамваями. Міжміські автобуси у Сумській обл. забезпечуються мережею автостанцій «Сумиоблавтотранс» і дають можливість дістатися з центру області у всі куточки країни. У Сумській обл. знаходяться залізничні шляхи, які належать державній компанії «Укрзалізниця» в особах філій: в південній частині області (півночі Слобідщини) – Південна залізниця, в північній і центральній частинах – Південно-Західна залізниця. Найбільші залізничні вузли: Ворожба, Конотоп, Бахмач, Хутір-Михайлівський. В області є кілька аеродромів, зокрема в Сумах міжнародний аеропорт «Суми» та аеродром у Глухові [83].

Неможливий розвиток туризму без системи зв'язку і комунікацій, функціонування різноманітних служб сервісу, розвитку громадського харчування і побутового обслуговування, організації культурно-розважального обслуговування.

На основі статистичних даних за 2014-2015 рр. відповідно до методології здійснено розрахунок часткових показників та загального індексу динаміки розвитку інфраструктури регіону.

Підсистема зв'язку – 11 місце в рейтингу (сусідні області: Чернігівська – 12, Полтавська – 13) значно вище загальноукраїнського показника (1,1 проти 1,01). На позитивну динаміку індексу суттєво вплинуло істотне зростання доходів від надання послуг інтернету на мобільного зв'язку.

Культурна підсистема – 14 місце в рейтингу (сусідні області:

Чернігівська – 2, Полтавська – 7), індекс 1,01 проти 1,03 по Україні. Незначне зростання індексу пов'язано з збільшенням на 1 % показника відвідування закладів культури [33].

Отже, виходячи з аналізу можна зробити висновок, що інфраструктура ринку туристичних послуг регіону, будучи його допоміжною (забезпечуючою) підсистемою, одночасно виконує роль каталізатора, що значно активізує туристичний попит, а також, значною мірою, визначає рівень конкурентоспроможності регіонального туристичного продукту.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

У сучасному світі відпочинок, рекреація, туризм, оздоровлення, що врешті-решт означають здоров'я, являють собою соціальну цінність. Тому за останні кілька десятиріч у світі поступово зростає значення туризму і рекреації. Це пов'язано, в першу чергу, зі значним зростанням доходів населення економічно розвинутих країн, зростанням загальноосвітнього рівня людей, розвитком транспортного сполучення. Люди залишають свої домівки з наміром відвідати нові місця, збагатити себе знайомством з пам'ятками історії, культури і мистецтва. Крім того, індустріальний розвиток цивілізації, забруднення екологічних систем навколо великих промислових районів, збільшення психологічного навантаження на людину через прискорення темпу життя, змушує все більшу кількість людей шукати відпочинок та оздоровлення в поки що екологічно сприятливих регіонах світу. Таким чином, у багатьох державах обслуговування рекреантів стало не лише самостійною галуззю економіки, але й життєво необхідною формою задоволення потреб людини.

Проведений аналіз компонентів рекреаційно-туристичного потенціалу Сумської обл. виявив наступні тенденції.

Основними складовими рекреаційних ресурсів Сумщини є сприятливі кліматичні умови, мальовничі пейзажі, чисельні водойми, джерела питної води з цінними лікувальними і смаковими якостями, лісові масиви, значна кількість туристичних об'єктів. В умовах структурних перетворень господарства України область в перспективі має зосередити зусилля на розвитку зони відпочинку та оздоровлення населення та зони природно-рекреаційних ландшафтів регіонального значення, де слід розвивати всі елементи інфраструктури, що сприяють охороні та раціональному використанню природно-заповідних і природно-рекреаційних територій

області.

Незважаючи на наявність в області санаторно-курортної галузі, яка посідає чільне місце в рекреації, рівень розвитку її є незадовільним. Причиною цього є відсутність підтримки державних органів місцевого самоврядування, недостатнє фінансування, відсутність інвестицій, реклами, недоліки у територіальній організації санаторно-курортного господарства тощо. Санаторно-курортна галузь зможе активно розвиватися у напрямку лікувально-оздоровчого туризму і приносити значні прибутки регіону за умови підтримки владою підприємницьких ініціатив. Для цього потрібно модернізувати матеріально-технічну базу існуючих курортно-санаторних установ та планування їх територій, залучати інвесторів, у т. ч. й іноземних, розширити рекреаційні послуги та види дозвілля, підвищити кваліфікацію та заробітну плату обслуговуючого персоналу закладів цього типу.

Динаміка об'єктів туристичної інфраструктури регіону за останні роки має негативну тенденцію до скорочення. Загальним недоліком в роботі туристсько-екскурсійних організацій регіону є недостатня реклама послуг, які б вони могли запропонувати жителям краю. Розвиток рекреаційного господарства Сумської обл. мав би певний вплив на рівень його економічного розвитку в цілому і зміг би вирішити певні соціально-економічні проблеми, наприклад, проблему залучення в суспільне виробництво трудових ресурсів, незайнятих або зайнятих в особистому домашньому господарстві. Однак, це неможливе без сучасної транспортної інфраструктури, якій наразі необхідний ремонт та облаштування автошляхів, оснащення їх сучасними технічними засобами організації та безпеки руху, доведення їх стану до міжнародного рівня.

Ефективне використання рекреаційно-туристичного потенціалу в Сумській обл. буде можливим завдяки:

- формуванню на базі основних туристичних центрів, курортів та регіонів відпочинку єдиної системи туристично-рекреаційних зон області, у

яких є можливість надавати повний комплекс послуг для туристів (включаючи проживання, харчування, культурно-побутове обслуговування, транспортне обслуговування, розваги, екскурсійне обслуговування, довідково-інформаційне забезпечення). Тип і функціональні особливості кожної з туристично-рекреаційних зон залежатимуть, у першу чергу, від наявного там туристичного потенціалу, історико-культурного чи природного;

- створенню нових туристичних продуктів Сумщини різнопланового тематичного характеру (з охопленням таких елементів, як розміщення, транспорт, послуги гіда, перекладача, а також оглядом визначних пам'яток, відвідин музеїв, театрів, фестивалів, художніх салонів, вернісажів, галерей тощо), розрахованих на різні сегменти туристичного ринку;

- активізації проведення культурно-видовищних акцій, заходів, фестивалів та популяризації регіону як бази культурно-пізнавального та релігійного туризму задля підвищення заповнюваності готелів і покращення туристичної активності в області у несезонний період.

Отже, покращення інфраструктури і обслуговування по кожній з зазначених вище компонент рекреаційно-туристичної сфери в області неминуче призведе до зростання показників розвитку туристичного комплексу регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аленич О. Д. Історія розвитку сільського туризму на Сумщині / О. Д. Аленич // Туризм сільський зелений. – 2007. – № 4. – С. 26-27.
2. Бакурова Г. В. Оцінка рекреаційної привабливості регіону / Г. В. Бакурова, Д. В. Очеретін // Вісник Дніпропетровського ДНУ : зб. наук. праць. – У 3-х т. – Т. 3. – 2002. – Вип. 183. – С. 617-622.
3. Безносьок В. Д. Організаційно-економічне та інформаційне забезпечення розвитку туристично-оздоровчого комплексу в регіонах України : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.10.01 / В. Д. Безносьок; НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2001. – 19 с.
4. Бережна І. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим) / І. Бережна. – К. : НАН України, Інститут регіональних досліджень, 2004. – 640 с.
5. Божко В. Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України [Електронний ресурс] / В. Д. Божко // Культура України : наук. зб. / Харків. держ. акад. культури. – Харків, 2011. – Вип. 32. – Режим доступу: <http://ku-khsac.in.ua/kultura32/21.pdf> (дата звернення: 30.04.2020). – Назва з екрана.
6. Божко В. Д. Туристське краєзнавство : навчальний посібник / М. М. Покоloodна, Л. Д. Божко ; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 310 с.
7. Бойчук Ю. Д. Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посібник / Ю. Д. Бойчук, Е. М. Солошенко, О. В. Бугай. – Суми : Університетська книга, 2002. – 284 с.
8. Буднікевич І. М. Інструменти формування та реалізації потенціалу регіону: маркетинговий та іміджевий підхід [Електронний ресурс] / І. М. Буднікевич, І. І. Гавриш, І. А. Крупенна // Електронне наукове фахове

видання «Ефективна економіка». – 2018. – № 10. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/12.pdf. (дата звернення: 30.03.2020). – Назва з екрана.

9. Бутко М. П. Методичні аспекти оцінки рекреаційного потенціалу регіону [Електронний ресурс] / М. П. Бутко, Ю. В. Шабардіна // Агросвіт. – 2011. – № 1. – С. 10-17. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2011_1_5 (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

10. Бухарєв В. Туристична Сумщина. Що подивитись у Сумській області [Електронний ресурс] / В. Бухарєв. – Режим доступу: <http://zmiya.com.ua/read/521-turistichna-sumshina-sho-podivitis-u-sumskijoblasti> (дата звернення: 30.04.2020). – Назва з екрана.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1726 с.

12. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг: навч. посібник / В. В. Величко ; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 202 с.

13. Вечерський В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток містобудівного мистецтва: на прикладі Сумської області [Електронний ресурс] / В. Вечерський // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. пр. / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучасного мистецтва. – 2005. – Вип. 2. – С. 47-68. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spdr_2005_2_7 (дата звернення: 20.02.2020). – Назва з екрана.

14. Герасимчук З. Регіональна політика розвитку рекреаційної сфери: механізм формування та реалізації : монографія / З. Герасимчук, М. Глядіна. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 164 с.

15. Давиденко І. В. Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку рекреаційної системи регіону : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.02.03 / І. В. Давиденко ; Одес. держ. екон. ун-т. – Одеса, 2006. – 19 с.

16. Давидова О. Г. Методи оцінювання туристичної привабливості регіонів країни / О. Г. Давидова // Український соціум. – 2015. – № 4 (55). – С. 97-107.
17. Дашук Ю. Є. Методичний підхід до оцінки рівня розвитку рекреаційного потенціалу регіону / Ю. Є. Дашук // Економічний аналіз : зб. наук. праць. – 2013. – Том 14. – № 1. – С. 64-70.
18. Дворянське зібрання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hlukhiv-rada.gov.ua/misto/sumshchyna-turystychna/2521-dvoryanske-zibrannya> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.
19. Денисенко П. А. Перспективи та напрями розвитку рекреаційних ресурсів Сумщини [Електронний ресурс] / П. А. Денисенко, Ю. М. Данилюк // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч.ї пам'яті проф. Балацького О. Ф., м. Суми, 6-8 трав. 2014 р. : у 2-х т. / за заг. ред. О. В. Прокопенко, О. В. Люльова. – Суми, 2014. – Т. 2. – С. 59-60. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/36967> (дата звернення: 29.02.2020). – Назва з екрана.
20. Державна служба статистики України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 14.03.2020).
21. Державний архів Сумської області. Т. 1 : путівник / Держ. ком. архів України, Держ. арх. Сум. обл. ; [авт.-упоряд.: Л. Покидченко та ін.]. – Суми ; Київ : [б. в.], 2002. – 320 с. – (Путівники).
22. Довгаль Г. В. Туристична привабливість Харкова: сучасний стан та перспективи / Г. В. Довгаль, Н. І. Омельченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». – 2018. – Вип. 7. – С. 109-114.
23. Екологічний паспорт Сумської області. Станом на 01.01.2018. – Суми : [б. в.], 2018. – 130 с.

24. Єфремова В. Художньо-мистецька спадщина Сумщини [Електронний ресурс] / В. Єфремова // МІСТ : Мистецтво, історія, сучасність, теорія : зб. наук. пр. з мистецтва і культурології / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. – 2008. – Вип. 4/5. – С. 97-106. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mist_2008_4-5_16 (дата звернення: 29.03.2020). – Назва з екрана.

25. Жукова О. В. Пам'ятки садибного будівництва на Сумщині як об'єкти пам'яткоохоронної діяльності [Електронний ресурс] / О. В. Жукова // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – 2015. – Вип. 8. – С. 38-43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2015_8_8 (дата звернення: 30.03.2020). – Назва з екрана.

26. Жученко В. Г. Особливості рекреаційних ресурсів України та можливості використання їх у туристично-рекреаційній діяльності / В. Г. Жученко // Екологія і ресурси: Збірник наукових праць. Український інститут дослідження навколишнього середовища і ресурсів. – 2003. – Вип. 6. – С. 167-173.

27. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область [Електронний ресурс] / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історико-культурної спадщини України. – Київ, 2017. – 1855 с. – (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»). – Режим доступу: <https://bit.ly/2H1svHe> (дата звернення: 11.03.2020). – Назва з екрана.

28. Зелінський І. Про статистичну оцінку рекреаційно-оздоровчого забезпечення населення в регіоні / І. Зелінський // Регіональна економіка. Додаток «Регіони України. Економіко-статистичні порівняння». – 2001. – № 2. – С. 28-32.

29. Іванова К. О. Методологія та проблематика комплексного оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів / К. О. Іванова [Електронний

ресурс] // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С. 338-342. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/19-2017/67.pdf> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

30. Івашина Л. П. Розвиток можливостей туристично-рекреаційних послуг на регіональному рівні [Електронний ресурс] / Л. П. Івашина. // Державне будівництво. – 2009. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_23 (дата звернення: 20.02.2020). – Назва з екрана.

31. Ілляшенко С. М. Аналіз потенціалу ринку туристичних послуг Сумської області / С. М. Ілляшенко, В. О. Щербаченко // Вестник национального технического университета «ХПИ». – 2012. – № 14. – С. 65-77.

32. Ілляшенко С. М. Аналіз туристичного потенціалу Сумської області [Електронний ресурс] / С. М. Ілляшенко, В. О. Щербаченко // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 3-5 квіт. 2012 р. / відп. за вип. О. В. Прокопенко. – Суми, 2012. – Т. 5. – С. 113-114. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/28701> (дата звернення: 10.02.2020). – Назва з екрана.

33. Інфраструктура регіонів України. Пріоритети модернізації. Аналітичне дослідження / ГО «Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень», Фонд імені Фрідріха Еберта. – К. : [б. в.], 2017. – 108 с.

34. Компанець К. А. Факторний аналіз туристичного потенціалу регіону [Електронний ресурс] / К. А. Компанець // Економіка. Управління. Інновації Серія: Економічні науки : електрон. наук. фах. вид. – 2013. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2013_2_39 (дата звернення: 23.02.2020). – Назва з екрана.

35. Корнілова В. В. Перспективи розвитку туризму в індустріальних районних центрах з історико-культурною спадщиною (на прикладі м. Конотоп Сумської обл.) [Електронний ресурс] / В. В. Корнілова // Географія

та туризм : наук. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 21. – С. 103-113. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_21_18 (дата звернення: 09.02.2020). – Назва з екрана.

36. Корнус А. Оцінка стану земельних ресурсів Сумської області / А. Корнус // Рациональне природокористування і охорона природи Наукові записки. – 2012. – № 1. – С. 216-219.

37. Корнус О. Г. Перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Сумській області [Електронний ресурс] / О. Г. Корнус, А. О. Корнус, Ю. В. Лебедь // Наукові записки СумДПУ ім. А. С. Макаренка. Географічні науки. – 2016. – Вип. 7. – С. 113-120. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_21_18 (дата звернення: 14.04.2020). – Назва з екрана.

38. Корнус О. Г. Ресурси лікувально-оздоровчого туризму в Сумській області / О. Г. Корнус, А. О. Корнус, Ю. В. Лебедь // Наукові записки СумДПУ імені А. С. Макаренка. Географічні науки. – 2016. – Вип. 7. – С. 113-120.

39. Корнус О. Туристська інфраструктура Сумської області та її роль у стійкому розвитку регіону [Електронний ресурс] / О. Корнус, А. Корнус // Вісник наукових досліджень Галицького ін-ту ім. В. Чорновола. Серія: Туризм. – 2006. – Вип. 2. – С. 6-11. – Режим доступу: <http://repository.sspu.sumy.ua/handle/123456789/1880> (дата звернення: 22.04.2020). – Назва з екрана.

40. Коцарев О. Повна сумка Сум : Туристичними шляхами міста Суми / О. Коцарев // Український тиждень. – 2012. – № 36. – С. 60-63.

41. Кривов С. В. Определение туристической привлекательности региона Нижегородская область / С. В. Кривов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 5 (1). – С. 40-45.

42. Лаврик М. Духовні обереги 1100-літнього Ромена / М. Лаврик // Духовні обереги рідного краю / [упоряд. сер. Любов Голота, Євген Букет]. –

Київ, 2011. – С. 151-158.

43. Леонова С. Бальна оцінка як метод дослідження рекреаційного потенціалу / С. Леонова, О. Нікіпелова // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Вип. 41. – С. 193-204.

44. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг: підруч. / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Н. М. Ганич. – К. : Знання, 2008. – 661 с.

45. Манько А. Потенціал природних краєзнавчо-туристичних ресурсів України / А. Манько // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини : [зб. наук. пр.]. – 2008. – Спецвип. 24. – С. 192-200.

46. Мархонос С. М. Рекреаційні комплекси України: передумови створення та напрями їх розвитку / С. М. Мархонос, Н. П. Турло // Приазовський економічний вісник. – 2017. – Вип. 2(02). – С. 118-122.

47. Матвійчук Л. Ю. Концептуальні засади раціонального використання туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 35. – Ч. 2. – С. 208-212.

48. Мацала В. Формування і розвиток рекреаційно-туристичного комплексу Закарпатської області : автореф. дис. ... канд. екон. наук / В. Мацала ; НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1996. – 17 с.

49. Миколаївська церква / Національний заповідник «Глухів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nz-hlukhiv.com.ua/pam-yatki-arhitekturi-natsionalnogo-znachennya/mikolayivska-tserkva.html> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

50. Мислива-Бунько І. Місто, омите сльозами Ярославни : [м. Путивль Сумської області] / І. Мислива-Бунько // Наш університет. – 2012. – 20 трав. – № 5. – С. 20.

51. Модернізація туризмознавства : теорія і практика партнерства : монографія / [авт. кол.]; за заг. ред. Г. П. Скліяра. – Полтава : ПУЕТ, 2015. –

372 с.

52. Музиченко-Козловська О. В. Економічне оцінювання туристичної привабливості території : монографія / О. В. Музиченко-Козловська. – Львів : Новий Світ-2000, 2012. – 176 с.

53. Основи законодавства про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2802-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення 11.03.2020).

54. Охтирка / Україна Інкогніта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/sumska-oblast/okhtyrskyi-raion/okhtyrka/okhtyrka> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

55. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. – Одеса : ОНЕУ, 2016. – 262 с.

56. Пам'ятки Сумщини, які потрібно відвідати кожному. Земська управа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kultura.sm.gov.ua/index.php/uk/4526-pam-yatki-sumshchini-yaki-potribno-vidvidati-kozhnomu-zemska-uprava> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

57. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / Є. В. Панкова. – К. : Альтерпрес, 2003. – 352 с.

58. Парфіненко А. Ю. Туристичне країнознавство: Навчальний посібник / А. Ю. Парфіненко. – Харків : Бурун-книга, 2009. – 288 с.

59. Полутренко У. Б. Методика оцінки історико-культурних туристичних об'єктів / У. Б. Полутренко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування : наук.-техн. зв. – 2015. – Вип. 39. – С. 112-118.

60. Попов В. Д. Рекреаційні ресурси Сумського полісся та можливості їх раціонального використання / В. Д. Попов // Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення : матеріали міжнар. наук. конф. 10-12 трав. 2007 р. – 2007. – Ч. 2. – С. 155-161.

61. Про внесення змін до Закону України «Про туризм» : Закон України № 1282-IV від 18.11.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу

: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-15> (дата звернення: 05.04.2020). – Назва з екрана.

62. Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2026-14><http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 13.03.2020). – Назва з екрана.

63. Про оздоровлення та відпочинок дітей: Закон України від 04.09.2008 р. № 375-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/375-17> (дата звернення 30.03.2020). – Назва з екрана.

64. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264–XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 01.04.2020). – Назва з екрана.

65. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2465-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення 15.03.2020). – Назва з екрана.

66. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 15.03.2020). – Назва з екрана.

67. Програма сталого розвитку туризму у Сумській області на 2018–2022 роки [Електронний ресурс] / Сумська облрада. – Суми, 2017. – Режим доступу: http://sm.gov.ua/images/docs/turizm/17-session-37_7-skl.pdf (дата звернення: 30.05.18). – Назва з екрана.

68. Путивль. Церква Миколи Козацького / Україна Інкогніта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/sumska-oblast/putyvlskyi-raion/putyvl/putyvl-tserkva-mykoly-kozatskogo> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

69. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 3 / Упр. культури і туризму Сум. обл. держ. адмін., Держ. іст.-культ. заповідник у м. Путивлі ; [редкол.: С. В. Тупик та ін.]. – Суми : Університетська книга, 2007. – 288 с.
70. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 5 / Упр. культури і туризму Сум. обл. держ. адмін., Держ. іст.-культ. заповідник у м. Путивлі ; [редкол.: С. В. Тупик та ін.]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 320 с.
71. Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 6 / Упр. культури і туризму Сум. обл. держ. адмін., Держ. іст.-культ. заповідник у м. Путивлі ; [редкол.: С. В. Тупик та ін.]. – Суми : Університетська книга, 2010. – 532 с.
72. Рутинський, М. Й. Географія туризму України : навч.-метод. посіб. / М. Й. Рутинський ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
73. Савіцька О. П. Формування туристичної привабливості території / О. П. Савіцька, Н .В. Савіцька; І. Я. Кулиняк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.15. С. 148-154.
74. Сайт головного управління статистики у Сумській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumy.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 22.02.2019).
75. Самко О. О. Оцінка туристичного потенціалу регіону та рівня його використання / О. О. Самко // Економічні науки. Серія «Регіональна економіка». Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 7 (27). – Ч. 4. – С. 129-134.
76. Свято-Воскресенський кафедральний собор / Мандруй Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.discover.net.ua/locations/svyato-voskresenskiy-kafedralniy-sobor> (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.
77. Скаковська С. С. Управління туристично-рекреаційним потенціалом регіону / С. С. Скаковська // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. – Вип. 6-2 (06). – С. 67-70.

78. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу: Навч. посібник / І. В. Смаль. – Ніжин : НДУ ім. Н.В.Гоголя, 2010. – 336 с.
79. Стеченко, Д. М. Теоретичні аспекти дослідження природно-рекреаційного потенціалу / Д. М. Стеченко, І. В. Безуглий // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2009. – № 2 (3). – С. 65-76.
80. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-p (дата звернення: 18.02.2020).
81. Сюткін С. І. Розвиток подієвого туризму в Сумській області / С. І. Сюткін, А. О. Корнус, О. Г. Корнус, О. С. Данильченко // Туризм : міжнародний досвід та національні пріоритети : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26 травня 2017 р. – Житомир : Вид-во ФОП Євенюк О. О., 2017. – С. 129-136.
82. Терехух А. А. Сутність та значення екологічно-туристичних ресурсів у контексті розвитку екологічного туризму в Україні / А. А. Терехух, М. Ю. Хім'як // Вісник НУ «Львівська політехніка» Серія «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку»: збірник науково-прикладних праць. – 2012. – № 727. – С. 449-454.
83. Транспорт Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki...> (дата звернення: 11.02.2020). – Назва з екрана.
84. Тростянецька громада: промислово-туристичний кластер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/11256> (дата звернення: 11.02.2020). – Назва з екрана.
85. Тупик С. В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села : іст.-краєзн. нариси / С. В. Тупик ; Упр. культури і туризму Сум. обл. держ. адмін., Комун. заклад Сум. обл. ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі». – Суми : Університетська книга, 2015.

– 400 с.

86. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія : навч. посіб. для ВНЗ / Н. В. Фоменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

87. Черчик Л. Наукові підходи до класифікації туристично-рекреаційних ресурсів / Л. Черчик // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки : Серія : Економічні науки. – 2014. – № 3 (280). – С. 149-154.

88. Черчик Л. Стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону: теорія, методологія, оцінка : [монографія] / Л. Черчик, Н. Коленда. – Луцьк : ЛНТУ, 2008. – 224 с.

89. Чижов О. І. Розвиток культурно-просвітницьких закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. XX ст. - поч. XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук (докт. філософії) : 26.00.01 / О. І. Чижов ; Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2017. – 20 с.

90. Шабардіна Ю. Рекреаційний потенціал як складова продуктивних сил регіонального економічного простору : дис. ... канд. екон. наук / Ю. Шабардіна ; Чернігівський державний технологічний університет. – Чернігів, 2011. – 312 с.

91. Шалівська З. Чим славний Конотоп / З. Шалівська // Україна молода. – 2015. – 14 трав. – № 64. – С. 9.

92. Шевченко Г. М. Передумови та перспективи розвитку рекреації та туризму в Сумській області [Електронний ресурс] / Г. М. Шевченко, М. М. Петрушенко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2010. – № 1. – С. 55-64. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/797> (дата звернення: 30.03.2020). – Назва з екрана.

93. Шулик В. В Про формування Слобожанського туристичного регіону України [Електронний ресурс] / В. В Шулик, П. О. Васильєв // Містобудування та територіальне планування : наук.-техн. зб. / Київ. нац. ун-

т буд-ва і архітектури, Спілка урбаністів України. – 2012. – Вип. 43. – С. 564-568. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MTP_2012_43_75 (дата звернення: 20.02.2020). – Назва з екрана.

94. Шульга В. П. Екотуристичний потенціал урбанізованих територій (на прикладі Сумського району) [Електронний ресурс] / В. П. Шульга, Г. Є. Шевченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2009. – Вип. 19. – С. 98-104. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_geogr_2009_19_17 (дата звернення: 11.04.2020). – Назва з екрана.

95. Юхновська Ю. О. Теоретичні підходи до визначення сутності туристичного потенціалу регіону / Ю. О. Юхновська // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Економіка і управління. – 2019. – № 1. – Т. 30 (69). – С. 42-46.